

Realistische Waanzin, Waanzinnige Realiteit
Psychose en betekenisvolle relaties tussen organisme en wereld.

Promotor: prof.dr. Erik Myin

Verhandeling aangeboden tot het
verkrijgen van de graad van
Master in de Wijsbegeerte
door:
Rob Sips

Antwerpen, 20 mei 2016

Academiejaar 2015-2016

Inleiding.....	4
I. Wat is een psychose?.....	8
1.2 DSM-V.....	8
1.3 Handboek psychose.....	11
1.3.1 Het Vierfactoren Neurocognitief Model.....	14
1.3.2 Kritiek.....	15
1.4 Fenomenologie van de psychose volgens Kusters.....	16
1.4.1 Regelvrijheid en taalverandering.....	16
1.4.2 Voorgrond en achtergrond.....	17
1.4.3 Innerlijk en uiterlijk.....	19
1.4.4 Vrijheid en Realiteit.....	20
1.4.5 Tijd.....	21
1.4.6 Bezieldeheid.....	23
II. Fenomenologische modellen van Psychose.....	24
2.1 Op zoek naar een vertrekpunt.....	24
2.2 De waanstemming.....	26
2.3 <i>Common sense</i> , natuurlijke vanzelfsprekendheid en naïef realisme.....	27
2.4 Perceptie, betekenis en het prereflexieve bewustzijn: Conrad en Binswanger.....	29
2.4.1 Klaus Conrad.....	30
2.4.2 Ludwig Binswanger.....	31
2.5 Tijdsbewustzijn.....	34
2.5.1 Husserls tijdsbewustzijn en Merleau-Ponty's intentionele boog.....	34
2.5.2 Thomas Fuchs.....	37
III. Psychoses geherdefinieerd.....	38
3.1 Psychoses als abstract anoniem proces: reïficatie.....	38
3.2 Husserls fenomenologie van Habitualiteit en Habitus.....	40
3.3 Psychose geherconceptualiseerd.....	55
3.3.1 De waanstemming herbekeken: doorbraak.....	56
3.3.2 Arthur J. Deikman: Psychose in relatie tot de ontwikkeling van het bewustzijn....	62

3.3.3 De dialectiek van aha-erlebnis en anti-aha-erlebnis	66
3.3.4 Implicaties ten aanzien van oorzaken	72
3.3.5 Bestaande bevindingen en hypothesen	77
3.4 Conclusie.....	80
Bibliografie	82
Dankwoord	86

INLEIDING

In mijn bachelorscriptie behandelde ik als onderwerp de classificatie van mentale stoornissen in *DSM*, het standaard diagnostisch handboek binnen de psychiatrische wereld. Ik beargumenteerde dat de categoriale classificatie van *DSM* sterk onder vuur ligt vanuit verschillende hoeken. Tegenover dit systeem plaatste ik de netwerktheoretische benadering zoals Borsboom en Cramer¹ die voorstellen.

Deze masterthesis gaat over psychoses en schizofrenie, in DSM-V beschreven onder “*Schizophrenia Spectrum and Other Psychotic Disorders*”². Hoewel psychoses centraal staan heb ik het soms over schizofrenie. Dit doe ik omdat schizofrenie geconceptualiseerd wordt als een psychotische stoornis. Bovendien is het onderscheid met sommige andere vormen van psychoses slechts te maken door te kijken naar de prevalentie van psychoses en het herstel. Allereerst verduidelijk ik mijn werkwijze.

Tijdens het eerste deel focus ik op het definiëren van het begrip psychose. Hierbij worden eerst kerneigenschappen gedefinieerd zoals die weergegeven worden in DSM-V. Daarna vul ik dit aan met definities uit *Handboek Psychose*, gevolgd door een fenomenologische definitie van Wouter Kusters uit *Handboek Psychiatrie en Filosofie*. Uit deze definitie komt een beeld van psychoses naar voor dat niet of nauwelijks deel uitmaakt van wetenschappelijk onderzoek. Opvallend aan de definitie van Kusters is dat ‘wat het is’ en ‘hoe het is’ om een psychose te hebben verhelderd wordt, en het meer duidelijk wordt wat in feite het onderzoeksobject is. Het tweede deel van mijn thesis bestaat uit een weergave van fenomenologisch geïnspireerde psychopathologen die verschillende elementen van het psychotisch proces kunnen verhelderen. In het derde deel wordt op een gestructureerde manier een poging gedaan om verschillende kenmerken van een psychose te verbinden. Een belangrijke onderliggende discussie, die niet expliciet gethematiseerd wordt, is die over *Verklären* en *Verstehen*. Vanuit het biomedisch model ligt de nadruk op het verklaren. Zo wordt veel belang gehecht aan hypothesen zoals de dopaminehypothese, die overgevoelige dopaminereceptoren als een kernelement van psychoses poneren. Via wat men in *Handboek Psychose* een ‘psychologie van dopamine’ noemt, probeert men zo een veelomvattend verklaringmodel te formuleren. Men thematiseert echter het bewustzijn sterk in termen van een input-verwerking-output model.

Bij de fenomenologische benadering staat het verstaan meestal centraal. De fenomenoloog Wouter Kusters stelt dat de fenomenologische psychiatrie en psychologie erg interessant is voor de psychiatrie en psychopathologie omdat ze datgene wat op het eerste

¹ D. Borsboom & A. O.J. Cramer, “Network Analysis: An Integrative Approach to the Structure of Psychopathology”, *The Annual Review of Clinical Psychology* (2013) 9, p. 91-121.

² American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: fifth edition*, Washington DC: American Psychiatric Publishing, 2013, p. 87-118.

zicht 'bizar' of 'verward' lijkt, probeert begrijpelijk te maken. Kusters onderzoekt bijzonder uitvoerig wat waanzin is en wat het betekent om waanzinnig te zijn. Zijn analyse, het meest grondig uitgewerkt in *Filosofie van de waanzin*, toont als het ware de binnenkant van 'het psychotisch zijn'. Er zijn ook fenomenologen die een poging doen psychoses te verklaren. Een belangrijk figuur hier is Karl Jaspers, die met zijn *Allgemeine Psychopathologie* als één van de grondleggers van de psychopathologie wordt beschouwd. Onderzoek naar psychoses maken de kern uit van diens werk. Fenomenologen zoals Binswanger en Fuchs maken gebruik van de opvattingen van Jaspers, Edmund Husserl en Maurice Merleau-Ponty om psychoses en wanen te bestuderen. Dit doen ze door te benadrukken dat de mens dient opgevat te worden als een belichaamd subject. Het zal blijken dat aan betekenisconstructie een belangrijke rol wordt toegekend. Een interessante gedachte om vooraf mee te geven is dat alle stromingen in zekere zin spreken over (veranderde) betekenisperceptie bij psychose.

De opvatting die ik beargumenteer, is dat onderzoek naar psychoses *Verklären* en *Verstehen* van elkaar loskoppelt. Dit lijkt mede ten grondslag te liggen aan een gebrek aan solide operationele definities van psychoses, en komt voort uit een te strakke biomedische benadering die meestal aangevuld wordt met psychologische benaderingen. Hierdoor is het onduidelijk wat men precies onderzoekt. Er ontstaat bovendien een kloof die onoverbrugbaar lijkt. Enerzijds zijn er gedragingen van een subject, anderzijds zijn er disfuncties van de hersenen. De psychologische benaderingen, zoals uitgewerkt door Richard Bentall, proberen een verbinding tot stand te brengen tussen de innerlijke wereld, het gedrag in de buitenwereld, levenservaringen en -omstandigheden en hypothesen over lichamelijke disfuncties. Ze vereisen echter een kunstgreep in een verbinding van psychologische en neurologische processen.

Ik beargumenteer de noodzaak van het herbekijken van de onderliggende opvatting van het bewustzijn. Dit is mogelijk vanuit een opvatting van de mens als belichaamd subject. Hierbij dient iets gezegd te worden over de manier waarop een subject de wereld ervaart en beleeft, en de relatie van deze beleefde wereld tot zintuiglijke perceptie. Op die manier kan een link gelegd worden tussen gewijzigde perceptie (hallucinaties) en de beleving van een subject. De opvatting van Husserl over 'habitualiteit' is belangrijk om duidelijk te maken dat betekenisconstructie niet slechts op te vatten valt als een proces van verwerking van 'input'.

Een stap verder is perceptie breder op te vatten dan zintuiglijke perceptie. Dit kan door perceptie en constructie van (veranderende) betekenis te thematiseren. Wanneer we spreken over betekenis in termen van perceptie kunnen we iets zeggen over wanen, als veranderende betekenisstructuren. Karl Jaspers spreekt in zijn *Allgemeine Psychopathologie* reeds over de perceptie van betekenis en onmiddellijke ervaring van betekenis. Hiermee verwijst hij niet naar zintuiglijke aberraties die leiden tot hallucinaties. Hoe wij de wereld interpreteren bepaalt wie wij zijn en hoe we in de wereld staan. Als fundamentele structuren

van (inter)subjectieve verhoudingen tot die wereld veranderen, een andere betekenis krijgen, dan raakt dit de zijnswijze van een persoon tot in diens diepste kern. In tegenstelling tot biomedische ziektes is het subjectieve gedeelte niet slechts te zien als een symptoom, maar dient dit opgevat te worden als onderdeel van de psychose zelf. Bij een biomedische aandoening is dit niet noodzakelijk zo. Iemand kan kanker hebben zonder het te beseffen. De kanker kan objectief vastgesteld worden en cellulair gedefinieerd worden. Er is geen nood aan *Verstehen*.

Dit lijkt minder het geval te zijn bij een psychose, aangezien het niet mogelijk is een psychose te definiëren zonder gebruik te maken van terminologie uit de geesteswetenschappen. Het onderzoeksobject, de mens, bevindt zich niet in de hersenen, maar in de wereld. We onderzoeken niet het gedrag van cellen, maar het (vreemde) gedrag van personen. In het laatste deel hoop ik duidelijk te maken hoe biologische en psychologische benaderingen op een andere manier kunnen geïnterpreteerd worden vanuit fenomenologische en enactivistische benaderingen. Om te kunnen verklaren moeten we in de lijn van Jaspers ook verstaan.

Tot slot wil ik de beperkingen van deze thesis nog meegeven. Ten eerste is het onmogelijk om alle opvattingen over psychoses grondig weer te geven. *Handboek psychose* behandelt verschillende facetten van onderzoek en behandeling naar psychose zonder een grondig uitgewerkte definitie deel te laten uitmaken van het boek. Richard Bentall heeft een boek nodig, *Madness Explained*, om zijn hypothese uit te werken en komt uiteindelijk niet verder dan “*some madnesses explained*”³. Wie bovendien echt een verklaring voor waanzin zoekt, stelt best zijn verwachtingen bij. Kusters analyseert fenomenologisch de binnenkant van psychoses en waanzin in een turf van 700 pagina’s, *Filosofie van de waanzin*, zonder zich nog maar in de buurt te begeven van een hypothese of verklarende theorie (wat ook zijn bedoeling niet is). Een tweede reden voor de beperkte weergave van definities is dat deze meestal geformuleerd worden als een groepering van clusters van symptomen, in verschillende combinaties. Een psychose is vanuit dit perspectief een variant van deze clusters van symptomen. Om een grondige definitie te verkrijgen is een dergelijke definitie te beperkt. Dit blijkt uit de fenomenologische definitie van Kusters, die verduidelijkt ‘hoe het is’ en ‘wat het is’ (*what it is like*) om een psychose te hebben en wat de kernelementen fenomenologisch gezien inhouden.

Het derde deel dient dan ook gezien te worden als een puzzel die verschillende elementen uit verschillende takken samen probeert te denken. Het is echter niet de bedoeling om aan *cherry picking* te doen. Ik focus op de uitwerking van een coherente opvatting in plaats van een weergave van alle bestaande opvattingen. Hiervoor verwijs ik graag naar

³ R. Bentall, *Madness Explained: Psychosis and Human Nature*, London: Penguin Books, 2004, p.233-404.

andere boeken. In die zin dient deze thesis niet opgevat te worden als een literatuurstudie. Het is de bedoeling actief te werken met denkkaders in de hoop iets zinvol te kunnen weergeven.

I. WAT IS EEN PSYCHOSE?

Allereerst is het van belang het concept 'psychose' te verhelderen. Om dit te doen maak ik gebruik van *Handboek psychose, Handboek psychiatrie en filosofie* en *DSM-V*. Om gebruikte concepten meer in detail te bekijken doe ik ook beroep op Karl Jaspers en diens *Allgemeine Psychopathologie*. Vooral zijn analyse van wanen (*delusions*) hierin is erg interessant.

In dit deel moet duidelijk worden wat de opvattingen zijn die ik kritisch wil onderzoeken en waarom. Op deze manier kan verder in de thesis duidelijk worden welke andere benaderingswijzen van psychoses mogelijk zijn, of op welke manier er een hypothese kan geformuleerd worden die een kans heeft verschillende bevindingen met elkaar te verzoenen. In die zin kan beargumenteerd worden dat onderzoek gebaseerd op de categoriale classificatie van DSM-V mogelijk (waarschijnlijk) niet de beste weg is. Ten tweede toon ik op welke manier de Nederlandse filosoof Wouter Kusters psychoses conceptualiseert via een fenomenologische benadering. Zo wordt duidelijk dat er heel wat onbehandeld en onderbelicht blijft in de modellen die worden weergegeven in *Handboek psychose* en *DSM-V*. Dit heeft ten dele te maken met de manier waarop men onderzoek verricht binnen de psychiatrie, sterk gerelateerd aan biomedische benaderingen.

1.2 DSM-V

In DSM-V, het belangrijkste en meest invloedrijke psychiatrisch diagnostisch handboek, vinden we een bespreking en classificatie van psychoses terug in het hoofdstuk "*Schizophrenia Spectrum and Other Psychotic Disorders*"⁴. Verschillende vormen van Schizofrenie worden beschreven als psychotische stoornissen. In wezen zijn de belangrijkste eigenschappen bij psychose en schizofrenie dezelfde. De belangrijkste verschillen hebben te maken met de duur van de psychose(s), de prevalentie en het al dan niet herstellen van de patiënt. Verder hebben de verschillen te maken met de aan- of afwezigheid van hallucinaties of met een andere combinatie van de hieronder beschreven hoofdkenmerken. DSM-V beschrijft vijf hoofdkenmerken die psychotische stoornissen definiëren. De vijf hoofdkenmerken vormen in verschillende combinaties de verschillende types.

Ik geef geen gedetailleerde weergave van de verschillende classificaties omwille van drie redenen. Ten eerste worden de concepten eerder zwak uitgewerkt. Omdat DSM-V een a-theoretisch handboek claimt te zijn, worden vooronderstellingen onderliggend aan de classificatie onbesproken gelaten. Ten tweede is deze opdeling grotendeels van categoriale aard. Deze benadering wordt fel betwist. Bij het schrijven van DSM-V werd er luid geopperd

⁴ American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: fifth edition*, op. cit., p. 87-118.

dat er naar een meer dimensionale diagnostiek diende gewerkt te worden. Dit omwille van de vaststelling dat DSM-categorieën in werkelijkheid zelden bestaan als welonderscheiden entiteiten, maar in tegenstelling vaak in elkaar overlopen. In mijn bachelorproef haalde ik eerder Rachel Cooper⁵ aan, die in een analyse van DSM-V tot de conclusie kwam dat de verschuiving naar een dimensionale benadering niet gebeurd is. Ten grondslag aan de categoriale benadering ligt vermoedelijk het feit dat DSM-V sterk aansluiting zoekt bij het biomedische model, dat ziektes op een welonderscheiden manier classificeert. Door mentale stoornissen op deze manier te classificeren, hoopt men onderliggende neurologische disfuncties te kunnen blootleggen. In het artikel “*Structure of the psychotic disorders classification in DSM 5*” verwoorden Heckers et al. een gelijkaardige kritiek in hun conclusie.

*“The discovery process in psychiatry is slow. Despite significant investments over the last 100 years, the mechanism of psychosis has eluded us. While the emerging technologies of neuroscience and genetics have provided us with greater access to patients at the level of genes, protein, cells and circuits, these new data have been connected only loosely to the well-known domains of psychopathology. It is likely that the current nosology of psychotic disorders is not an adequate template for the discovery of disease mechanisms. We have created a silent spring by disconnecting neuroscientific and genetic data from a rich literature in clinical psychiatry and psychopathology. The schizophrenia spectrum chapter emphasizes the dimensions of psychosis but still defines psychotic disorder categories.”*⁶

Een derde reden heeft te maken met het klinisch karakter van de classificatie. Zoals blijkt uit de beschrijving van de hoofdkenmerken, wordt er weinig aandacht besteed aan het intentionele karakter van de beschreven psychologische fenomenen. De beleefde ervaring, intersubjectiviteit, structuur van een sociale leefwereld wordt niet of nauwelijks gethematiseerd. Illustratief hiervoor zijn de negatieve symptomen, die bepaalde vormen van gedrag samengroeperen als een aandoening (bvb. *anhedonia*). Een probleem hierbij is dat een dergelijke groepering waarschijnlijk een erg beperkte validiteit heeft, aangezien er verschillende redenen en oorzaken kunnen gevonden worden voor gelijkaardige gedragingen. Bekeken als een laborant lijkt men dezelfde fenomenen te zien. Wanneer men echter de mens uit het labo haalt kan blijken dat deze fenomenen, ondanks de uiterlijke gelijkheid, weinig met elkaar te maken hebben.

1. Wanen (*Delusions*)

Het eerste hoofdkenmerk van psychoses zijn volgens DSM-V wanen. Wanen zijn volgens DSM vaststaande overtuigingen (*fixed beliefs*) die niet vatbaar zijn voor verandering wanneer er conflicterend bewijs voorhanden is. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen

⁵ R. Cooper, *Diagnosing the Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders*, London: Karnac Books, 2014, 79 p.

⁶ S. Heckers et al., “Structure of the psychotic disorders classification in DSM 5”, *Schizophr. Res.* 10 (2013), <http://dx.doi.org/10.1016/j.schres.2013.04.039> (geraadpleegd op 24.10.15)

vervolgingswanen, referentiële wanen, groothedswanen, erotomanische wanen, nihilistische wanen en somatische wanen. Deze lijst van wanen put niet alle mogelijkheden uit. Verder maakt DSM een onderscheid tussen bizarre en niet bizarre wanen. Men beschouwt wanen als bizar wanneer deze duidelijk implausibel en onbegrijpelijk zijn voor *peers* van dezelfde cultuur en wanneer deze niet voortkomen uit gewone levenservaringen. Een voorbeeld hiervan is het geloof dat er in mijn brein een hersenchip geplaatst zou zijn die mijn denken en handelen controleert. Een voorbeeld van een niet bizarre waan kan een vervolgingswaan zijn. Het idee in de gaten gehouden te worden door de politie kan waar zijn of kan een waan zijn. Verder is het van belang dat de auteurs stellen dat het onderscheid tussen wanen en sterke overtuigingen soms moeilijk te maken is. Dit onderscheid kan gemaakt worden door te kijken naar de mate waarin een overtuiging wordt verdedigd ondanks redelijk en helder contradictorisch bewijs.

2. *Hallucinaties*

Volgens DSM-V zijn hallucinaties *perception-like experiences* die voorkomen bij afwezigheid van een externe stimulus. Deze ervaringen zijn levendig, helder, hebben de volle kracht en impact van normale percepties en staan niet onder de controle van het ervarende subject. Hallucinaties komen voor in verschillende zintuigelijke vormen: zien, horen, ruiken, voelen, enzoverder. Meest voorkomend zijn de auditieve hallucinaties. Gewoonlijk komen deze auditieve hallucinaties voor in de vorm van bekende of onbekende stemmen, die als welonderscheiden van de eigen gedachten worden ervaren. Om van hallucinaties te spreken moeten deze ervaringen zich voordoen in een wakkere staat. Tot slot stellen de auteurs dat hallucinaties een normaal onderdeel kunnen uitmaken van religieuze ervaringen in bepaalde culturele contexten.

3. *Gedesorganiseerd denken (spraak)*

Meestal kan men volgens DSM-V gedesorganiseerd denken afleiden uit het spreken van individuen. Zo komt het voor dat individuen van het ene onderwerp naar het andere springen. Vragen worden beantwoord met amper of totaal ongerelateerde antwoorden. Af en toe kan de spraak in die mate gedesorganiseerd zijn dat ze bijna onverstaaanbaar wordt, aldus de auteurs. Van belang is dat ook hier wordt benadrukt dat het voor een diagnosticus met een andere linguïstische achtergrond dan de patiënt moeilijk kan zijn om een patiënt met een gedesorganiseerde spraak te onderzoeken.

4. *Ernstig gedesorganiseerde of abnormaal motorische gedragingen (inclusief catatonie)*

Ernstig gedesorganiseerde of abnormale motorische gedragingen manifesteren zich volgens de auteurs op verschillende wijzen. Zo kan dit zowel kinderachtig gedrag als onvoorspelbare

agitatie omvatten. In eender welke vorm van doelgericht gedrag kunnen problemen opgemerkt worden die leiden tot moeilijkheden bij de uitvoer van dagelijkse bezigheden.

Onder catatonisch gedrag verstaat men een versterkte reactiviteit ten aanzien van de omgeving. Voorbeelden hiervan zijn, aldus de auteurs, verzet tegen instructies (negativisme), het vasthouden van een rigide, ongepaste of bizarre houding, een compleet afwezig zijn van verbale en motorische reacties (*mutor* en *stupor*). Verder kan catatonisch gedrag doelloosheid en herhaalde stereotype bewegingen omvatten, staren, gekke gezichten maken, het herhalen van andermans woorden. Catatonisch gedrag wordt ook met andere mentale stoornissen geassocieerd.

5. Negatieve symptomen

Een belangrijk deel van de morbiditeit geassocieerd met schizofrenie verklaart men met behulp van negatieve symptomen. Deze negatieve symptomen komen minder voor bij andere psychotische stoornissen. Twee negatieve symptomen in het bijzonder komen vaak voor bij schizofrenie: verminderde emotionele expressie en *avolitie*. *Avolitie* staat voor een vermindering van zelfgeïnitieerde zinvolle of doelgerichte activiteiten. Zo kan het zijn dat een individu gedurende een lange tijd stilzit en weinig interesse vertoont in deelname aan sociale activiteiten of werk. Verder spreekt men over *Alogia*, gekenmerkt door een verminderd spreken. *Anhedonie* staat voor een verminderde vaardigheid tot het ervaren van genot door positieve stimuli of een degradatie van herinneringen van eerder ervaren aangename dingen. *Asocialiteit* verwijst naar een staat waarin men verminderde interesse toont in sociale interacties.

1.3 HANDBOEK PSYCHOSE

Vooraleer weer te geven op welke manier men in *Handboek Psychose* psychoses definieert dienen eerst enkele kritische noten over dit handboek vermeld worden. Meer inhoudelijke vragen over de definities komen verder aan bod. Ten eerste valt het op dat het centrale onderwerp van het handboek, psychoses, pas (ten dele) voor het eerst wordt gedefinieerd in hoofdstuk vijf, "*Fasen van psychose en het neuropsychisch model*"⁷. De definitie die hierin wordt weergegeven is eerder beperkt en is sterk schatplichtig aan de definitie van DSM-V, hoewel de auteurs hierop kritiek uitoefenen. In het volgende hoofdstuk, "*Diagnostiek*"⁸, wordt meer gedetailleerd omschreven wat het concept psychose inhoudt, welke verschillende soorten men onderscheidt en welke verschillende benaderingswijzen mogelijk zijn. Ook hier is de beschrijving gebaseerd op de DSM-V definities en maakt ze ons niet veel wijzer. Het gebrek aan een grondige definitie kan gezien worden als tekortkoming van dit boek. Hier rijst

⁷ M. van der Gaag & L. Valmaggia, "Fasen van psychose en het neuropsychisch model", in: van der Gaag et al. (red.), *Handboek Psychose. Theorie, diagnostiek en behandeling*, Amsterdam: uitgeverij Boom, 2012, p. 97-115.

⁸ P. Delespaul, "Diagnostiek", in: van der Gaag et al., op. cit., p. 121-141.

de vraag op welke manier de verschillende auteurs van het boek het concept psychose definiëren en welke veronderstellingen ten grondslag liggen aan hun definities. Deze vragen zijn belangrijk omdat de manier waarop men onderzoek en statistische gegevens interpreteert niet los gedacht kan worden van de manier waarop het concept psychose wordt gedefinieerd en geconceptualiseerd. Verschillende auteurs zijn zich hier duidelijk van bewust. Zo stelt Wiersma⁹ dat het ziektebeeld van psychose en schizofrenie dat uit zijn artikel naar voor komt erg heterogeen is omwille van een gebrek aan een valide operationele definitie. Verder stelt Delespaul¹⁰ dat de meeste deskundigen over psychose het erover eens zijn dat het concept van psychose niet echt bruikbaar is vanwege te veel heterogeniteit. Dit lijkt me een controversiële uitspraak in een handboek dat ‘psychose’ als onderwerp heeft.

Een tweede punt van kritiek heeft te maken met uitspraken over de rol van genen en biologische disfuncties bij psychoses en schizofrenie. Op dit gebied worden soms sterke uitspraken gedaan die verder in het boek opnieuw worden tegengesproken of waar schijnbaar te veel kracht aan gegeven wordt. Een voorbeeld hiervan vinden we in hoofdstuk 1. Zo stelt Wiersma: *“Tweeling-, adoptie- en familieonderzoeken hebben aangetoond dat genetische factoren een belangrijke rol spelen in de etiologie van schizofrenie. Het bewijs daarvoor is onomstreden. ... Op basis van traditionele tweelingonderzoeken wordt de bijdrage van erfelijke factoren geschat op ongeveer 80%.”*¹¹ Even verderop lezen we echter de volgende stelling: *“Overigens blijken de bevindingen inzake de associatie van genetische factoren en schizofrenie dikwijls tegenstrijdig te zijn.”* Dit lijkt minstens te impliceren dat een onomstreden bewijslast suggereren een te sterke claim is. Bovendien zijn ook de interpretaties van tweelingenstudies omstreden. Zo stelt Jay Joseph in *“Schizophrenia and heredity. Why the emperor has no genes”*¹² dat er allerlei methodologische problemen zijn met tweelingenstudies over schizofrenie. Deze problemen omvatten volgens hem (1) het ontbreken van een adequate en consistente definitie van schizofrenie, (2) niet blinde diagnoses, vaak gesteld door onderzoekers die gewijd zijn aan de genetische opvatting, (3) diagnoses gesteld op basis van ‘sketchy’ informatie, (4) inadequate of *biased* methodes die moeten uitmaken of een tweeling monozygotisch of dizygotisch is, (5) overbodige formules m.b.t. leeftijdscorrectie, (6) niet representatieve proefgroepen en (7) een ontbreken van adequate beschrijvingen van methodes. Stellen dat de rol van genetische factoren onomstreden is lijkt dan ook overdreven. Bovendien zorgt een gebrek aan een operationele definitie ervoor dat een eenduidige interpretatie van statistische gegevens en onderzoeken

⁹ D. Wiersma, “Epidemiologie van schizofrenie en psychosen”, in: M. van der Gaag et al. (red.), *Handboek Psychose. Theorie, diagnostiek en behandeling*, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2012, p. 36.

¹⁰ P. Delespaul, “Diagnostiek”, in: M. van der Gaag et al. (red.), *Handboek Psychose. Theorie, diagnostiek en behandeling*, op. cit. p. 123.

¹¹ Ibid., p. 30.

¹² J. Joseph, “Schizophrenia and heredity: why the emperor has no genes”, in: J. Read et al. (eds), *Models of Madness. Psychological, social and biological approaches to schizophrenia*, East Sussex: Routledge, 2004, p. 67-83.

niet mogelijk is. Desondanks worden sterke claims gemaakt over psychoses en schizofrenie die schijnbaar voorbijgaan aan de heterogeniteit van de concepten en de gebrekkige operationele definities.

Een tweede voorbeeld van een sterke claim kan gevonden worden in het hoofdstuk over de rol van dopamine. Hier verwijzen Lataster en Myin-Germeys¹³ naar Kapur, die stelt dat het neurobiologische defect van het dopaminesysteem een *verklaring* voor zowel de positieve als negatieve symptomen van schizofrenie impliceert. Opnieuw dienen er kritische vragen gesteld te worden bij deze claim. Zo lijkt de redenering geenszins causaliteit te impliceren. Aan de hand van gepresenteerde informatie kan wel in een zwakkere aanname over correlatie of over de rol van dopamine in een verklaringsmodel gesproken worden. Een groot probleem is ook hier dat er gewerkt wordt met concepten van psychose en schizofrenie die niet worden gedefinieerd. Indien men zich baseert op de DSM-V concepten, dan is niet geheel duidelijk wat men precies aan het verklaren is en in welke mate de verschillende hoofdkenmerken samen een geheel vormen.

Een eerste poging tot definitie van psychose in *Handboek Psychose* komt van Valmaggia en van der Gaag. In eerste instantie verwijzen Valmaggia en van der Gaag naar Karl Jaspers' definitie van wanen.

“Jaspers definieerde wanen als (a) aangehangen met een onwaarschijnlijke overtuiging, (b) niet door middel van logica te beïnvloeden en (c) de absurditeit en onjuistheid van de overtuiging is duidelijk voor andere mensen.”¹⁴

In dit verband maakt Jaspers een onderscheid tussen primaire en secundaire wanen. Secundaire wanen worden, aldus Jaspers, door middel van gedachten gemedieerd en vormen een verklaring voor gebeurtenissen. Primaire wanen omvatten een niet door gedachten gemedieerde betekenisverlening. De primaire waan is volgens Jaspers niet verstandelijk te begrijpen en oninvoelbaar omdat er geen denken aan ten grondslag ligt. Valmaggia en van der Gaag stellen hiertegenover dat wanen steeds beter te begrijpen zijn in de klinische praktijk als de therapeut zich verdiept in de ervaringen van de patiënt. Hiervoor verwijzen ze naar Mahrer, die wanen opvat als een verklaring van gebeurtenissen.

Mahrer formuleerde een eendimensionale cognitieve theorie van de waan die zich steeds baseert op perceptuele aberraties. Sommige van deze aberraties worden, aldus Mahrer, ervaren als een hallucinatie. Volgens deze theorie leidt het ervaren van een buitengewone en opmerkelijke ervaring tot een betekenisgeving door 'logisch redeneren'. Volgens Valmaggia en van der Gaag verklaart deze theorie psychoses met hallucinaties en wanen, maar niet de subgroep die geen perceptuele aberraties ervaren.

¹³ J. Lataster & I. Myin-Germeys, “De rol van stress en dopamine bij het ontstaan van psychose”, in: van der Gaag et al. (red.), *Handboek Psychose. Theorie, diagnostiek en behandeling*, op. cit. p. 50.

¹⁴ M. van der Gaag & L. Valmaggia, “Fasen van psychose en het neuropsychisch model”, in: van der Gaag et al. (red), op.cit. p. 98.

De auteurs sommen verder een aantal belangrijke kenmerken op die vaak centraal staan in onderzoek naar psychoses. Zo spreken ze over een probalistische redeneertendens, waardoor de persoon tot overhaaste conclusies komt (*jumping to conclusions of data gathering bias*). Verder spreekt men over een attributietendens waarbij negatieve uitkomsten aan anderen worden toegeschreven (externe gepersonaliseerde attributiestijl). Er is ook sprake van selectieve aandacht voor gevaar en van metacognitieve tendensen. Valmaggia en van der Gaag verwijzen naar de definitie van wanen in DSM als een ondeugdelijke definitie, omdat er niet gesproken wordt over ‘groepswanen’. Door de auteurs wordt een ander model, het vierfactoren neurocognitief model, als verklaringmodel gepresenteerd. Dit model steunt in sterke mate op de dopaminehypothese, volgens dewelke sensitatie van het dopaminesysteem resulteert in een toename van intrusies, perceptuele aberraties en het ervaren van verhoogde saillantie bij triviale stimuli. Een belangrijk deel van het hoofdstuk, dat verder onbehandeld blijft, gaat over de stadiëring van fases van psychose.

1.3.1 HET VIERFACTOREN NEUROCOGNITIEF MODEL

In dit model veronderstelt men dat het dopamineniveau in een stadium dat de psychose voorafgaat op willekeurige momenten kan toenemen. Wanneer dit gebeurt, zo stellen van der Gaag en Valmaggia, komt een toevallige en triviale stimulus in het midden van de aandacht te staan en wordt deze stimulus beladen met een gevoel van grote betekenis. De auteurs stellen dat sensitatie van het dopaminesysteem ‘resulteert’ in een toename van intrusies, perceptuele aberraties en het ervaren van verhoogde ‘saillantie’ bij triviale stimuli. Van der Gaag en Valmaggia stellen een vierfactoren neurocognitief model voor.

Een eerste factor die zij onderscheiden wordt gevormd door *bottom-up* processen. Hiermee verwijzen ze naar een neurotransmitterontregeling waardoor er een toename van dopamine is op willekeurige momenten. Deze toename, zo stellen de auteurs, ‘veroorzaakt’ verstoringen van filterprocessen. Hierdoor bereiken onverwachte inhoud en het bewustzijn. Evenzeer versnelt dopamine gedachten en maakt het toevallige stimuli ‘saillant’, waardoor deze volgens de auteurs als belangrijke ‘signalen’ geïnterpreteerd worden, gericht op het psychotische subject.

Een tweede factor heeft betrekking op *top-down* processen. Met deze processen bedoelen de auteurs dat psychotische patiënten ‘vreemde gewaarwordingen’ en ‘saillante stimuli’ proberen te begrijpen en te verklaren. Hierbij gaat het, aldus van der Gaag en Valmaggia, om een proces van inductief en deductief redeneren, gebaseerd op eerdere ervaringen en extra informatie. Dit om een verklaring te vinden.

Ten derde spreken de auteurs over cognitieve tendensen die, in plaats van normaal geaccepteerde verklaringen, aanzetten tot waanachtige verklaringen. Van der Gaag en Valmaggia stellen dat het proces van verklaren wordt verstoord door overmatige dopamine

en een aantal tendensen die hiermee samenhangen. Hiermee bedoelen ze eerder vermelde tendensen zoals 'selectieve aandacht voor gevaar', 'het springen naar conclusies', bronmonitoringstendensen en perceptuele aberraties. Er spelen ook andere factoren een rol bij het trekken van conclusies, zoals een verwachtingsbias en een covariatietendens. Ten slotte stellen de auteurs dat er ook een probleem met de *Theory of Mind* (TOM) hiermee samenhangt. TOM heeft te maken met de vorming van assumpties over gedachten, gevoelens en motieven van anderen.

Een vierde factor van belang is volgens van der Gaag en Valmaggia de consolidatie van waanachtige verklaringen na de vorming hiervan. Hierbij wordt er door een confirmatiebias voortdurend gezocht naar het eigen gelijk, waarbij vermijdingsgedrag voorkomt dat disconfirmerende informatie wordt opgemerkt. Hierdoor kan er, aldus de auteurs, geen correctie plaatsvinden van de foutieve waanopvattingen.

1.3.2 KRITIEK

Het bovenstaand model is volgens mij een goed voorbeeld van een foute weergave van het psychotisch proces. Men vertrekt van een neurotransmitterontregeling die leidt tot het 'saillant' maken van stimuli, een verhoging van 'perceptuele aberraties' en een toename van 'intrusies'. Hierbij valt op te merken dat men lijkt te vertrekken van een model van bewustzijn dat samengevat kan worden als een input – verwerking – output model. Wanen vormen als reactie op 'gewaarwordingen' en 'prikkel's. De vorming en consolidatie van wanen wordt beschreven als zijnde het gevolg van psychologische tendensen. Het past in een verhaal waarbij men ondertussen stelt dat psychoses 'misschien niet helemaal' uitgelegd kunnen worden in termen van een verstoorde dopamineproductie, maar misschien ook te maken hebben met andere neurotransmitters. Een psychose is vanuit dit perspectief bekeken een neurotransmitterontregeling die vreemd gedrag veroorzaakt.

Het model van bewustzijn dat hieraan ten grondslag ligt wordt echter onbesproken gelaten, hoewel het fundamenteel bepaalt op welke manier het psychotisch proces wordt geconceptualiseerd. Bovendien werkt men het begrip van *saillantie*, zo merkt Kusters in *Filosofie van de Waanzin* op, slechts op neurobiologisch niveau uit. Mijns inziens zijn modellen als het vierfactoren neurocognitief model een foutieve weergave van het psychotisch proces, waarbij kunstgrepen nodig zijn om causale relaties en oorzaken met elkaar in verband te brengen. Het geeft een beetje het beeld van een psychose als een proces vergelijkbaar met de roes van een drug. Dit is echter een vergissing. Vermoedelijk is een LSD ervaring enigszins vergelijkbaar met de acute fase van psychose. Echter, de drug werkt uit en men wordt 'nuchter'. Zo werkt het niet bij een psychose. Het duurt minder dan een uur vooraleer antipsychotische middelen dopaminereceptoren blokkeren. Het duurt echter weken, soms maanden of jaren vooraleer iemand ten volle hersteld is van een psychose.

De rol van betekenisconstructie in een relatie subject – intersubjectiviteit – wereld is erg belangrijk om psychoses te begrijpen. De fenomenologische psychopathologie biedt een kader dat ons iets kan leren over het psychotisch proces, bekeken vanuit een belichaamde opvatting van het bewustzijn die handelt over dynamische sensorimotorische relaties tussen een subject en de wereld. Ik werk verder in deze thesis een idee uit dat steunt op fenomenologische modellen, en doe een poging deze modellen te verbreden. Wouter Kusters verwoordt helder vanuit een fenomenologische benadering ‘wat’ we aan het bestuderen zijn. Eens we een beeld hebben van ‘wat’ het is dat we aan het bestuderen zijn, wordt duidelijk dat het fundamenteel gaat over een verhouding tussen een subject en diens existentiële oriëntatie in de wereld.

1.4 FENOMENOLOGIE VAN DE PSYCHOSE VOLGENS KUSTERS

“Zonder fenomenologische psychiatrie kan er misschien nog wel genezing plaatsvinden, maar we verliezen het zicht op de vraag: genezing waarvan?”¹⁵

In het hoofdstuk *“Fenomenologie van de psychose”* in *Handboek Psychiatrie en Filosofie* bespreekt Wouter Kusters ‘hoe het is’ om psychotisch te zijn en ‘wat er gebeurt’ tijdens een psychose. Hij heeft het over fenomenologisch belangrijke thema’s zonder een theorie over psychoses te poneren. Kenmerkend voor de fenomenologische psychiatrie en psychologie, aldus Kusters, is het feit dat men probeert oordelen over afwijkendheid, gestoordheid, adequaatheid of onjuistheid op te schorten. Op die manier wordt deze analyse een filosofische onderneming aangezien het algemeen geaccepteerde van de normale ervaring zelf als verwonderlijk wordt beschouwd. Verder stelt Kusters dat een psychose in de zwaarste vorm het gehele leven van een persoon omvat. De thema’s die Kusters behandelt zijn: regelvrijheid en taalverandering, voorgrond en achtergrond, innerlijk en uiterlijk, vrijheid en realiteit, tijd en bezieldeheid. In de weergave van Kusters’ betoog volg ik diens indeling, zelf voeg ik weinig toe. Dit doe ik omwille van de heldere manier waarop Kusters complexe fenomenologische analyses verstaanbaar maakt. Af en toe breng ik aanvullende informatie aan, vooral op elementen die verder in deze thesis worden uitgewerkt.

1.4.1 REGELVRIJHEID EN TAALVERANDERING

Een belangrijk kenmerk van de psychose is volgens Kusters dat de ‘natuurlijke vanzelfsprekendheid’ of *common sense* verdwijnt en dat ‘conventies’ vervagen. Ter illustratie geeft hij een voorbeeld van een alledaagse situatie: winkelen. Als we een winkel binnengaan, aldus Kusters, nemen we normaal gezien aan dat mensen voor de toonbank klanten zijn en de mensen erachter verkoper. Je kan voorwerpen in de winkel meenemen in ruil voor andere

¹⁵ W. Kusters, “Fenomenologie van de psychose”, in: D. Denys, G. Meynen (ed.), *Handboek Psychiatrie en Filosofie*, Utrecht: De Tijdstroom, 2012, p.211.

metalen voorwerpen – geld. Binnengaan doe je langs de inkom met schuifdeuren, niet via de achterdeur. Kusters stelt dat dergelijke aannames niet meer vanzelfsprekend zijn voor een psychotisch patiënt. Impliciete afspraken en conventies verliezen hun fundamenteel karakter.

In een psychose verdwijnen echter nog meer fundamentele conventies, zo stelt hij. Impliciete afspraken over het gebruik van taal en de betekenis van uitingen vervagen evenzo. Zo worden ongeschreven regels over de manier waarop een gesprek dient opgebouwd te worden overtreden. Kusters stelt dat het daarom voor een buitenstaander lijkt dat de psychotische patiënt van de hak op de tak springt, terwijl deze in zijn eigen ervaring adequaat reageert in een voor zichzelf relevante context. Ook op gebied van constructie en gebruik van zinnen en woorden verandert het taalgebruik van de psychotische patiënt. Figuurlijk en metaforisch bedoelde uitspraken worden letterlijk genomen en omgekeerd. Ook gebeurt het soms, aldus Kusters, dat de afwijking van de taalnormen nog verder gaat. Omdat vaste afspraken over de klank en betekenis van woorden worden losgelaten, ontstaan er nieuwe woordvormen en zelfgecreëerde betekenissen. Kenmerkend hiervoor is dat de psychotische patiënt zich niet meer houdt aan de conventies van gespreksvoering.

Aan de andere kant valt op, aldus Kusters, dat de psychotische patiënt zich meer bewust is van de mogelijkheden vervat in de taal. Concreet uit zich dit in woordgrappen, creatieve associaties en klanksymboliek. Volgens Kusters zijn psychotische patiënten minder bezig met wat waar is, wat feitelijk is, maar meer met 'hoe je het kan bekijken', 'hoe je mooi dingen kunt verwoorden', 'hoe door iets te zeggen iets werkelijks ontstaat'. Er sluipt een fundamentele twijfel in het psychotisch taalgebruik. Dit wordt volgens Kusters uitgedrukt in uitspraken als 'het kon zo zijn dat ...', 'het is alsof...' en 'een zogenaamde ...'. Kusters stelt dat taalfilosofie zich daarom niet mag beperken tot de bestudering van taal als 'middel voor informatieoverdracht'. Dit gaat voorbij aan het feit dat psychotische taal vaker een poëtische, expressieve of metalinguïstische functie heeft.

1.4.2 VOORGROND EN ACHTERGROND

Volgens Kusters verdwijnt de *common sense* in de psychose ook in de beleving van de dingen in de ruimte. Om dit te verduidelijken maakt hij gebruik van het begrippenpaar voorgrond-achtergrond. Denk aan de voorgrond en achtergrond zoals deze gebruikt worden in films en tekst, zo stelt Kusters voor. Een film bevat steeds een voorgrond waar hoofdpersonages in een narratief onze aandacht trekken. Er zijn figuranten en een decor als achtergrond en ter ondersteuning. Dit geldt evenzeer voor een tekst, waar er op de voorgrond een onderwerp is dat via allerlei onbelangrijke achtergrondinformatie wordt ondersteund. De achtergrondinformatie wordt in bijzinnen of slechts stilzwijgend verondersteld. In die zin, aldus Kusters, is de achtergrond datgene wat stabiel blijft.

Volgens Kusters kunnen we de psychose begrijpen in termen van een veranderde voorgrond-achtergrondstructuur. Hij geeft een voorbeeld van een situatie met een behandelaar van een psychotische patiënt en de psychotische patiënt. In dit fictief voorbeeld heeft hij het over een behandelaar van een psychotische patiënt die denkt (op de voorgrond) een gesprek te voeren over de ziekte-toestand van de patiënt, terwijl (op de achtergrond) een assistent aanwezig is, op een bepaalde manier gekleed, in een kamer waar een plantje op de vensterbank staat. Voor de psychotische patiënt kan op de voorgrond staan dat de kleding van de assistent dezelfde kleur heeft als de plant, een handgebaar van de assistent kan lijken op die van een kennis van tien jaar geleden. De psychotische patiënt is de alledaagse manier van omgaan met de dingen en mensen om zich heen kwijt, aldus Kusters.

“Een hamer hoort niet meer bij de spijker en de tang, maar wordt door zijn kleur en vorm onder andere, voor normale mensen irrelevante, categorieën geschaard. De hamer hoort bij de sikkel, of de man met de hamer, of is een zucht verwijderd van het woord ‘kamer’.”¹⁶

Interessant hier is dat Kusters stelt dat we dit kunnen begrijpen door de psychose te beschouwen als een ‘perspectiefwisseling’ in letterlijke en figuurlijke zin. Met figuurlijk bedoelt hij dat de alledaagsheid van doeleinden en de betekenis van handelingen niet langer herkend of erkend worden. Daardoor worden gebeurtenissen gezien vanuit geen of een ander perspectief.

Kusters stelt dat het perspectief letterlijk verandert omdat de patiënt op een gewijzigde manier diens blikveld ordent. Deze opmerking is erg relevant in het verdere verloop van deze masterthesis. Vooral de analyses van Conrad, Binswanger en Fuchs verderop zijn erg interessant in dit verband. Kusters stelt dat wat dichtbij of veraf is, opvalt of juist wegvalt voor andere mensen, in de psychotische waarneming geheel anders kan zijn. In andere termen kunnen we wat Kusters hier bespreekt benoemen als een Gestaltswitch. Kusters verwijst naar de waanstemming (een term van Jaspers) die kenmerkend is voor het begin van een psychose. In deze stemming is, aldus Kusters, de voorgrond-achtergrondverdeling nog niet echt anders, maar overheersend onbepaald. De dingen zijn ‘opvallend’ en worden beladen met ‘betekenis’, terwijl de aard van die betekenis onduidelijk blijft voor de patiënt. In deze verwoording kunnen we de link leggen met wat men *aberrant salience* noemt in *Handboek Psychose*. Hiermee verwijst men naar het feit dat onbelangrijke ‘stimuli’ een significante betekenis krijgen toebedeeld door een ‘ontremd’ individu. De term *aberrant salience* lijkt echter niet de lading te dekken van de voorgrond-achtergrond analyse van Kusters.

¹⁶ W. Kusters, “Fenomenologie van de psychose”, op. cit., p. 204.

1.4.3 INNERLIJK EN UITERLIJK

Kusters stelt dat een mens normaal gezien een onderscheid maakt tussen innerlijke en uiterlijke processen en verschijnselen. Enerzijds nemen we dingen zintuigelijk waar in de buitenwereld, anderzijds beschouwen we aan iets denken, je iets herinneren en over iets fantaseren als innerlijke processen. In tegenstelling tot de innerlijke wereld beschouwen we volgens Kusters de buitenwereld als een gedeelde ruimte. In deze buitenwereld kunnen anderen de dingen waarnemen die wij waarnemen. Hiertegenover staat de innerlijke wereld, die aldus Kusters, in het teken staat van de vrijheid. Men ervaart zichzelf als bron en bedenker van verbeelding en gedachten. Hierdoor verschilt de innerlijke wereld van de buitenwereld aangezien dat wat in het blikveld verschijnt afhankelijk is van de dingen die aanwezig zijn in de wereld, niet van mijn denken of verbeelding. Kusters stelt verder dat de dingen in de wereld steeds een nog voor mij verborgen achterkant hebben. In dit verband is Kusters duidelijk schatplichtig aan de Husserliaanse term *Abschattungen*, die verwijst naar het gegeven dat we steeds slechts ‘afschaduwingen’ zien van een object. Een object dat we waarnemen in de wereld zien we steeds slechts in een bepaald perspectief. Hieraan tegengesteld is volgens Kusters de innerlijke wereld transparant in die zin dat subjecten hun gedachten volledig kennen. Husserls perspectivisme is in die zin klaarblijkelijk niet van toepassing op de innerlijke wereld. In het derde deel geef ik hiertegen een aantal bezwaren.

Dit onderscheid wordt anders gemaakt in een psychose, zo stelt Kusters. Een psychotisch patiënt ervaart gedachten, herinneringen en fantasieën uit de binnenwereld als waarnemingen uit de buitenwereld. Gebeurtenissen in de buitenwereld worden gezien als zijnde rechtstreeks verbonden met gedachten uit de binnenwereld. Langs de andere kant wordt ook dat wat zich in de buitenwereld afspeelt ervaren alsof het zich afspeelt in de binnenwereld. Kusters stelt dat een blik, een kleur of een woord ogenblikkelijk in de kern van de psychotische binnenwereld aangrijpt. Wat de patiënt waarneemt krijgt daardoor volgens Kusters evenzeer een persoonlijk karakter. Het verkrijgt een bijzondere betekenis die iets met hem doet. Deze bijzondere betekenis blijft echter onbepaald, in die zin dat het niet duidelijk is waaruit die bijzondere betekenis precies bestaat. Ervaringen als deze benoemen we volgens Kusters als betrekkingswaan, achtervolgingswaan en grootheidswaan.

Interessant in dit verband is een beschrijving van een zekere Sanberg die Jaspers geeft in de *Allgemeine Psychopathologie*, wanneer Jaspers het heeft over *primary delusions*. Jaspers verwijst verder in diens boek ook naar achtervolgingswaan, betrekkingswaan en andere vormen van wanen.

“Patients feel uncanny and that there is something suspicious afoot. Everything gets a new meaning. The environment is somehow different - not to a gross degree – perception is unaltered in itself but there is some change which envelops everything with a subtle, pervasive and strangely uncertain light. A living room which formerly was felt as neutral or friendly now becomes dominated by some

*indefinable atmosphere. Something seems in the air which the patient cannot account for, a distrustful, uncomfortable, uncanny tension invades him.*¹⁷

1.4.4 VRIJHEID EN REALITEIT

Onder deze titel stelt Kusters de vraag of een psychotische patiënt actief uit vrije wil zijn psychotische denkbeelden uitvoert, of hij willoos en passief is overgeleverd aan de psychose. Wanneer men de passiviteit benadrukt worden psychoses volgens Kusters vaak gezien als een veranderd soort waarneming. Volgens deze empirische bottom-up benadering zijn wanen een normale reactie op vervormde waarneming. Hallucinaties in een psychotisch proces zonder duidelijke aanleiding passen volgens Kusters het best bij deze opvatting. Een voorbeeld van een dergelijke benadering vinden we in het vierfactorenmodel dat van der Gaag en Valmaggia voorstellen in *Handboek Psychose*¹⁸.

Anderzijds is er volgens Kusters de rationalistische top-down opvatting waarin men benadrukt dat primair het denken verandert met als gevolg veranderingen in de interpretatie van de waarneming. Verschillende hypothesen worden vanuit deze benadering voorgesteld, waarvan Kusters er enkele vermeld¹⁹. Zo stelt hij dat het volgens Ludwig Binswanger zou gaan om een stoornis van het vermogen tot synthese, volgens Frith om een stoornis van het vermogen tot *self-monitoring*, en dat Campbell stelt dat fundamentele aannames gestoord zijn. (Kusters vergist zich naar mijn mening wel door Binswanger als rationalist neer te zetten.) Zo beschouwt men soms de verandering in het denken als gevolg van wat men 'hyperreflectie' noemt, een intensere vorm van analytisch denken. Deze hyperreflectie wordt gekenmerkt door een onophoudelijk reflecterend en analyserend bewustzijn, met een teveel aan *self-monitoring*. Dit zou de oorzaak van het verdwijnen van de 'natuurlijke vanzelfsprekendheid' zijn.

Kusters stelt dat je het begin van een psychose noch bij het denken, noch bij de waarneming kan leggen. Volgens hem wordt de verhouding tussen wat ervaren wordt als denken of waarnemen op verschillende wijze geconstrueerd dan normaal het geval is. Dit beschreef hij ten dele eerder onder het vorig behandelde punt 'Innerlijk en uiterlijk'. Soms ervaart de psychotische patiënt vrijheid en soms noodzaak, net als een 'normaal' individu. Er zijn echter ook momenten dat een psychotische patiënt meer vrijheid ervaart of zich beperkter voelt. Zo geeft Kusters als voorbeeld dat een psychotische patiënt de idee kan hebben dat hij met zijn gedachten de hele buitenwereld kan bepalen of op allerlei manieren kan interpreteren. Een voorbeeld van het gevoel van beperking vindt Kusters bij psychotische patiënten die in de buitenwereld een web van betekenissen ziet waaraan men zich niet kan

¹⁷ K. Jaspers, *General Psychopathology Volume I*, vert. J. Hoenig & M.W. Hamilton, Baltimore & Londen: The John Hopkins University Press, 1997, p.98.

¹⁸ van der Gaag et al., op. cit., p. 108.

¹⁹ Kusters, "Fenomenologie van de psychose", op. cit., p. 205-206.

onttrekken. Ook het interpreteren van de woorden van een ander, als vanzelf binnen het geheel van een bepaalde waanduiding, illustreert deze beperking. Enerzijds kan een patiënt een ervaring hebben van overspoeld te worden door 'prikkel's van buitenaf. Een ander moment voelt het voor de patiënt alsof hij zelf de prikkels interpreteert, stuurt of creëert.

In een verdere stap stelt Kusters de vraag naar het realiteitsgehalte van de psychose. Is een psychose even 'echt' of 'werkelijk' als het gewone leven? De eigen toestand wordt, aldus Kusters, op sommige momenten in de psychose als 'echter dan echt' ervaren. Op andere momenten wordt de eigen toestand dan weer als minder dan echt ervaren. Het 'echter dan echt' gevoel schrijft Kusters toe aan de eerder besproken passieve ervaring van de buitenwereld die zich opdringt. Omdat de buitenwereld dichterbij komt valt de distantie weg, wordt deze volgens Kusters urgenter en eenduidiger ervaren waardoor de psychotische patiënt deze als echter ervaart. Een sterker binnendringende buitenwereld geeft een sterker realiteitsgevoel. Omgekeerd wordt alles minder reëel wanneer de binnenwereld uitstroomt over de buitenwereld. Dan wordt de werkelijkheid, zo stelt Kusters, op een minder reële manier ervaren. Dingen in de buitenwereld raken sterker bepaald door en worden meer afhankelijk van gedachten en stemmingen van de psychotische patiënt. De dingen verliezen hun vanzelfsprekendheid. De wereld wordt subjectiever, veranderlijker, minder stabiel, onzekerder en onbetrouwbaarder in de psychose volgens Kusters. Almachtsgevoelens, zoals die bijvoorbeeld voorkomen in een grootheidswaan, geven de buitenwereld een onrealistische glans. Omdat men in een psychose vaak nog een herinnering aan een 'normale tijd' heeft, wordt het onwerkelijkheidsgevoel volgens Kusters verder versterkt.

Dat de dingen hun vanzelfsprekendheid verliezen is een erg belangrijk element uit de analyse van Kusters. Dit punt dient dan ook verder onderzocht te worden. In deel drie komt dit verlies van vanzelfsprekendheid opnieuw als belangrijk element aan bod.

1.4.5 TIJD

Een ander kernelement van een psychose bestaat erin dat psychotische patiënten schijnbaar geen begrip meer hebben van de tijd, zo stelt Kusters. Om dit te verhelderen werkt Kusters eerst het concept tijd uit. Zo maakt hij een onderverdeling tussen innerlijke en uiterlijke tijd. In de innerlijke tijd is er slechts een veranderlijk heden van waaruit een vooruitblik naar een toekomst en een terugblik naar het verleden mogelijk is. Deze innerlijke tijd heeft betrekking op de ervaring. In de uiterlijke tijd hebben gebeurtenissen temporele relaties met elkaar. Hiermee wordt de mogelijkheid bedoeld om gebeurtenissen in een temporale relatie te brengen tot elkaar als zijnde 'eerder dan', 'gelijktijdig met' of 'later dan'. Gebeurtenissen in de uiterlijke tijd kunnen niet in termen van een absoluut heden, verleden of toekomst gedacht worden omdat deze begrippen in constante staat van verandering zijn. Deze tijd is volgens Kusters de tijd van de natuur.

Of de tijd iets van de buitenwereld of van de binnenwereld is, is niet echt duidelijk volgens Kusters. In het alledaagse leven beschikken we echter over allerlei middelen waarmee we het verband kunnen leggen tussen de innerlijk en uiterlijk ervaren tijd. Kusters verwijst hiermee naar afspraken en conventies die ons toestaan de tijd te meten. Bij uitstek een klok en een kalender symboliseren deze intersubjectieve middelen. Met behulp van deze middelen kunnen we volgens Kusters, verwijzend naar Ricoeur, leven met de paradoxen van de tijd.

De middelen die het leven met de paradoxen van de tijd mogelijk maken verliezen echter hun geldigheid in de psychose. Begrip van de betekenis van een klok of een kalender verdwijnt, aldus Kusters. Verandering wordt nog wel als 'innerlijke tijd' ervaren. 'Objectieve' historische kennis en persoonlijke 'data' blijven beschikbaar maar kunnen niet meer verbonden worden met de subjectieve tijdservaring. Hierdoor kan de psychotische patiënt data volgens Kusters niet meer op kalendrische afstand van het heden plaatsen. In de psychotische wereld zijn, aldus Kusters, gebeurtenissen uit het 'normale' verleden geheel afwezig of als datum en feit geheel aanwezig in het heden. Hiermee worden volgens Kusters in de psychose herinnering en waarneming op eenzelfde manier ervaren.

Kusters legt hier expliciet de link met de waarneming. Zo stelt hij dat het verleden tot leven komt in het heden, als psychotische waarneming. Ook hier is er een relevante link te maken met Jaspers, die spreekt over 'perceptie van betekenis'. Jaspers stelt de perceptie van betekenis voor, analoog aan de zintuiglijke perceptie, als een onmiddellijk proces. In dit verband kan gesteld worden dat er sprake is van een verstoorde 'perceptie van betekenis' in Jaspers' betekenis. In het derde deel ga ik hier verder op in.

Kusters stelt dat de projectie van tijd in de ruimte wordt ervaren als droomachtig en gefragmenteerd, als een ontbreken van temporele continuïteit. In dit verband verwijst hij naar Minkowski die dit benoemde als de 'verruimtelijking' van de normale tijdservaring in de psychose. Bij deze verruimtelijking krijgt het heden een bijzonder belang omdat alle tijden zich afspelen in het hier en nu. In de extreme gevallen kan het hele gevoel van realiteit van tijd aangetast worden. Kusters stelt dat in een psychose de werkelijkheid ervaren wordt als een soort van herhaling en *sampling* van historische patronen rondom menselijke existentiële patronen van goed en kwaad. Daarmee vertoont de psychotische ervaring volgens Kusters dan ook sterke overeenkomsten met cyclische en mythische tijdservaringen en met ervaringen uit de premoderne 'niet-seculiere heilige tijd', verwijzend naar Taylor, Cassirer en Eliade. Zoals in het mythische denken de tijd wordt geconceptualiseerd als een zich steeds opnieuw voltrekken van de oermythe, schrijft ook in de psychose volgens Kusters de tijd niet voort. Bij 'normale' mensen strekt het heden zich als een soort van normaalcurve rondom een moment uit naar twee kanten: heden en verleden. Een psychotisch patiënt, aldus Kusters,

leeft in andere tijden. *“Hij kan bezig zijn met de ontrafeling van de Spaanse overwinning op de Inca’s, en dat terug zien keren ‘in kaas’ die hij voorzichtig snijdt.”*²⁰

1.4.6 BEZIELDHEID

Wanneer Kusters het heeft over bezieldeheid, volgens hem een essentieel element van de psychose, dan verwijst hij naar de plaats en betekenis van anderen in de wereld van een psychotisch patiënt. In het wereldbeeld van een psychotisch patiënt worden mensen niet langer beschouwd als mensen als hijzelf, met zelfstandige gedachten, gevoelens en neigingen. Handelingen of gesprekken van anderen worden begrepen alsof ze rechtstreeks verbonden zijn met de ervaringen en gedachten van de psychotische patiënt. Zo krijgen gesprekken, gebaren, mimiek, krantenberichten en tv-gebeurtenissen betrekking op de eigen wereld. In die zin krijgen anderen een functionele rol in het persoonlijk verhaal van de psychotisch. Zo worden medemensen *“archetypen, stereotypen, historische figuren, stripfiguren, monsters, en filmsterren”*²¹. Kusters stelt dat de patiënt zichzelf in dit aspect van de psychose soms ervaart als zijnde de hoofdpersoon van zijn eigen film. In dit opzicht is er een link te maken met Kusters’ eerdere analyse van veranderde voorgrond en achtergrond. Zo stelt hij ook hier dat andere mensen slechts als bijrol figuren en dat huizen en straten slechts als decorstukken dienen, als achtergrond voor de ontwikkeling van het psychotisch werelddrama. In die zin lijkt de wereld volgens Kusters dan ook niet meer echt, maar gekunsteld en bedacht. Om dit te illustreren geeft Kusters een citaat van een patiënt van Brett weer, hieronder weergegeven. Het illustratieve aspect van Kusters’ analyse zit vaak vervat in de beschrijving van verhalen van psychotische patiënten.

*“Het is als het bekijken van een film, gebaseerd op een eerder gezien toneelstuk, daarbij bedenkend dat de film slechts een beschrijving van het stuk is, dat daardoor terugkeert uit het geheugen, maar daarmee nog niet echt is. Datgene wat er echt is, verandert steeds en drijft weg, oplossend in gedachten en ideeën.”*²²

Kusters stelt dat de subjectiviteit of ‘bezieldeheid’ in de psychotische wereld op een andere manier verdeeld is. Soms worden andere mensen ervaren als minder autonoom en bezielde. Anderzijds verkrijgen andere verschijnselen een bijzondere betekenis waaraan meer autonomie en bezieldeheid wordt toegekend. De televisiepresentator spreekt in een verborgen boodschap rechtstreeks tot de psychotische patiënt. Een stel vliegen lijkt gecoördineerd te bewegen op het ritme van de muziek op de achtergrond, een betekenisvolle daad. Allerlei ‘krachten’ worden ervaren tijdens een natuurwandeling.

Tot slot stelt Kusters dat ook de eigen bezieldeheid in de psychose veranderd is. Zo stelt hij dat de psychotische ziel ‘zich uitstrekt’ over de buitenwereld. De eenheid die een normaal

²⁰ W. Kusters, “Fenomenologie van de psychose”, op.cit., p.208 .

²¹ Ibid., p.209.

²² Loc. cit.

individu kenmerkt is er niet meer. Grenzen tussen *mijn* en *dijn* vervagen en veranderen. Volgens Kusters belandt de psychotische patiënt dan ook in een wereld waarin hij geen ‘omsloten zelf’ (een term van Taylor) meer heeft.

II. FENOMENOLOGISCHE MODELLEN VAN PSYCHOSE

In dit deel bespreek ik fenomenologisch geïnspireerde modellen van psychoses. Hiervoor doe ik voornamelijk beroep op de fenomenologie, het enactivisme van Evan Thompson²³ en de fenomenologische psychiatrie. De belangrijkste bijdragen vanuit de fenomenologisch geïnspireerde psychiatrie komen van Ludwig Binswanger, Claus Conrad, Thomas Fuchs, Karl Jaspers en Wolfgang Blankenburg. Bijna elke bestaande hypothese focust op een welbepaald element en duidt dit als sleutel om het psychotisch proces te begrijpen. Ik gebruik deze auteurs omdat elk van hen een aantal erg interessante inzichten verwoordt die in een gewijzigde versie gesynthetiseerd kunnen worden. Voor ik stapsgewijs een hypothese formuleer/samenstel aan de hand van andere auteurs, verhelder ik hun redenering zodat duidelijk wordt waar naartoe gewerkt wordt. Op die manier wordt de omtrek en fundering van het gebouw eerst zichtbaar, waarna de opbouw en invulling verder kan gebeuren.

2.1 OP ZOEK NAAR EEN VERTREK PUNT

Een eerste moeilijkheid die opduikt in het conceptualiseren van een hypothese over psychoses heeft te maken met het vinden van een archimedisch punt van waaruit men kan vertrekken. Dit punt kan gevonden worden door op zoek te gaan naar een element dat gemeenschappelijk is aan zowat elke analyse. Zo wordt er in zowat elk model gesproken over een fase, voorafgaand aan de psychose. Meestal benoemt men deze fase als de prodromale fase of als de waanstemming. Wouter Kusters sprak in dit verband over het feit dat kleuren en objecten kunnen aangrijpen in de psychotische leefwereld en een bijzondere betekenis verkrijgen. Zo spreekt Kusters, evenals *Handboek Psychose* en Thomas Fuchs, over een verlies van *common sense*. Kenmerkend aan deze fase is dat de wereld ‘in een nieuw licht verschijnt’, dat de betekenis van objecten en relaties aan verandering onderhevig is. Voorbeelden, zoals onderstaand citaat van Jaspers, zijn veelvuldig terug te vinden.

“We find that there arise in the patient certain primary sensations, vital feelings, moods, awarenesses: ‘Something is going on; do tell me what on earth is going on’, as one patient of Sandberg said to her husband.”²⁴

²³ E. Thompson, *Mind in Life. Biology, phenomenology, and the sciences of mind*, Cambridge: Harvard University Press, 2007, 543 p.

²⁴ Jaspers, *General Psychopathology*, op. cit., p.98.

Deze prodromale fase, of waanstemming, wordt op verschillende wijzen geïnterpreteerd. Ook de rol van de waanstemming in de totstandkoming van psychoses wordt niet eenduidig gearticuleerd door auteurs zoals Binswanger, Conrad en Fuchs.

De waanstemming is interessant als aanknopingspunt maar leert ons nog niet wat we aan het verklaren zijn. Om te begrijpen wat we proberen te verklaren zijn interessante analyses te vinden in de fenomenologische psychiatrie, waarbij ook beschrijvingen van psychotische patiënten een rol spelen in een poging te duiden wat men aan het verklaren is. Vanuit de fenomenologie zijn er auteurs, zoals Binswanger en Conrad, die een psychose conceptualiseren als een transformatie van perceptuele Gestalt-betekenis in het pre-reflexieve bewustzijn. Fuchs gaat nog een stap verder in die zin dat hij de rol van het lichaam nog meer centraal stelt dan Binswanger en Conrad, en zich afzet tegen cognitieve benaderingen van schizofrenie.

In de opvatting die ik verder uitwerk sluit ik me in eerste instantie aan bij Conrad en Binswanger. Deze auteurs zijn interessant omdat ze de veranderde psychotische waarneming kunnen koppelen aan de manier waarop betekenis tot stand komt. Dit doet vooral Binswanger door beroep te doen op Husserls perspectivisme. Interessant bij beide auteurs is dat ze in dit verband spreken over een verlies van de mogelijkheid om van referentiekader of perspectief te wisselen bij psychotische patiënten. Mijns inziens een tekortkoming bij deze auteurs is dat zij deze analyse van referentiekader of perspectief beperken tot de waarneming en tot de betekenis van objecten. Zo stelt Binswanger dat schizofrene subjecten niet in staat zijn afstand te nemen van het eigen perspectief, of dit te overstijgen. Een probleem hierbij is echter dat dit perspectief/referentiekader sterk wordt geconceptualiseerd als een anoniem gegeven, waarbij de existentie van een persoon niet of nauwelijks in beschouwing wordt genomen. Een referentiekader is echter steeds een referentiekader *van iemand*, op een welbepaalde plaats en tijd, met een welbepaalde geschiedenis en met een welbepaald gevormd kader. Het is me hier niet te doen om het specifieke verhaal van psychotische patiënten binnen te brengen. Eerder gaat het om de idee dat om te spreken over een referentiekader, er iets gezegd dient te worden over structurele aspecten die meer inhoud dienen te hebben dan de relatie tot de directe omgeving (milieu) en de gewijzigde perceptie. Niet enkel processen die de waarneming (van betekenis) structuren, dienen onder de loep genomen te worden, ook de structuren die in een intersubjectieve context gevormd worden door die processen doorheen de levensloop. Het punt dat verder wordt uitgewerkt is dan ook dat Binswanger en Conrad op het juiste spoor zitten maar hun analyse niet ver genoeg doordrijven.

Ik doorloop een aantal stappen om verschillende theorieën met elkaar te verbinden. In een eerste stap beschrijf ik opvattingen over de waanstemming, een fase voorafgaand aan psychoses die een belangrijke rol krijgt toebedeeld in zowat elke theorie. Hierna heb ik het

over het wegvallen van de *common sense* of het verlies van de ‘natuurlijke vanzelfsprekendheid’. Dit werd voor het eerst expliciet gethematiseerd door de fenomenologische psychiater Blankenburg. Vanuit een analyse van de natuurlijke vanzelfsprekendheid kan de link gelegd worden met de analyses van Conrad en Binswanger. Deze fenomenologisch geïnspireerde psychiaters bestuderen structurende processen met betrekking tot de perceptie van betekenis. Hiervoor baseren ze zich op Husserls genetische fenomenologie, die ‘invariante’ processen van het bewustzijn onderzoekt. Invariant verwijst naar de idee dat hoewel ervaring aan verandering onderhevig is, de onderliggende structuur hiervan hetzelfde blijft. Volgens Conrad en Binswanger is er iets aan de hand met processen die onze perceptie van betekenis mogelijk maken. Hieraan nauw gerelateerd ga ik verder door het te hebben over de ervaring van tijd die verandert in een psychose. Husserl formuleerde een analyse over het tijdsbewustzijn. Fuchs past deze analyse toe op psychoses en stelt dat er bij psychoses iets gebeurt met processen die onderliggend aan onze ervaring van tijd werkzaam zijn. Evenals bij Binswanger gaat het om processen die te maken hebben met een verwachtingspatroon. Volgend op dit tweede deel bekritiseer ik deze opvattingen en probeer ik tegemoet te komen aan deze kritiek via de opvatting van ‘habitualiteit’ van Husserl.

2.2 DE WAANSTEMMING

Aan de vorming van wanen gaat een klinisch fenomeen vooraf dat bekend staat als de waanstemming (*Wahnstimmung*), ‘*delusional atmosphere*’ of ‘*pre-delusional state*’. Kenmerkend voor deze psychologische toestand zijn een gevoel van vreemdheid, spanning en een ervaring van opdringende, echter onuitsprekbare, betekenis. Karl Jaspers beschrijft deze toestand erg duidelijk.

“The environment is somehow different – not to a gross degree – perception is unaltered in itself, but there is some change which envelops everything with a subtle, pervasive and strangely uncertain light. ... Something seems in the air which the patient cannot account for, a distrustful, uncomfortable, uncanny tension invades him (Sanberg).”²⁵

In Jaspers’ analyse ligt de nadruk niet op de inhoud van deze ervaring, maar op de ‘originele ervaring’ en de gevoelens en sensaties van deze ervaring. Hij stelt dat de omgeving een ‘wereld van nieuwe betekenissen’ toont. Elk denken is, aldus Jaspers, een denken over betekenis. Nog volgens Jaspers is het zo dat wanneer betekenis onmiddellijk wordt ‘waargenomen’ (apperceptie) met de zintuigen en wanneer dit rechtstreeks aanwezig is in verbeelding en geheugen, betekenis het karakter van realiteit heeft. Vanuit een fenomenologische benadering stelt Jaspers dat perceptie nooit een mechanische respons is op zintuiglijke stimuli, maar altijd een perceptie is van betekenis.

²⁵ Jaspers, *General Psychopathology*, op. cit., p. 98

“A house is there for people to inhabit; people in the streets are following their own pursuits. I see a knife, I see a tool for cutting. If I look at an unfamiliar tool from another culture, I may not see its precise meaning but I can appreciate it as a meaningfully shaped object.”²⁶

In dit verband is het interessant dat Jaspers stelt dat we ons niet expliciet bewust zijn van de interpretaties die we maken wanneer we waarnemen, ondanks het feit dat deze interpretaties steeds gegeven zijn. Volgens Jaspers kunnen we ervaringen van primaire wanen analoog beschouwen aan dit ‘zien’ van betekenis. Het bewustzijn van deze betekenis ondergaat echter een radicale transformatie. Zo stelt hij dat de directe, indringende ervaring van betekenis in de waanstemming de waanervaring is.

De ervaring van primaire wanen is dus volgens Jaspers niet te herleiden tot foute oordelen, maar is op zichzelf niet te begrijpen. Jaspers gebruikt de term ‘primair’ om aan te duiden dat deze wanen voorkomen voor de ontwikkeling van onware oordelen. Met betrekking tot perceptuele wanen stelt Jaspers dat ‘waanbetekenis’ zich voordoet als een onmiddellijke, indringende ervaring van betekenissen. Primaire wanen hebben volgens Jaspers een verschillende structuur in vergelijking met secundaire stadia van wanen. Dergelijke secundaire stadia benoemt Jaspers als ‘*delusion-like*’ ideeën. Deze wanen ontspruiten op een begrijpelijke manier uit psychische toestanden en hun oorsprong kan volgens Jaspers gevonden worden op psychologisch niveau door te kijken naar affecten, drijfveren, verlangens en angsten. De waanstemming wordt door psychotische patiënten ervaren als iets geheel nieuws, een breuk met eerdere ervaringen. Mishara en Fusar-Poli²⁷ stellen dat er door de waanstemming een discontinuïteit ontstaat ten aanzien van de eerdere levensgeschiedenis van patiënten. Claus Conrad²⁸, een fenomenologisch geïnspireerd psychiater, stelt dat de waanstemming dagen, maanden of zelfs jaren kan aanhouden.

2.3 COMMON SENSE , NATUURLIJKE VANZELFSPREKENDHEID EN NAÏEF REALISME

Met een bespreking van de waanstemming hebben we een vertrekpunt van waaruit een verdere verheldering van een psychotisch proces kan gemaakt worden. Een onmiddellijk gevolg van de waanstemming is een verlies van de ‘natuurlijke vanzelfsprekendheid’ waarmee we normaal gezien de wereld ervaren. Het verlies van de natuurlijke vanzelfsprekendheid kwam eerder aan bod bij de bespreking van Kusters’ fenomenologie van de psychose. Het begrip *common sense* omvat een aantal aspecten die afzonderlijk bekeken erg relevant zijn, en werd door Blankenburg in relatie tot psychopathologie sterk uitgewerkt. *Common sense* duidt volgens Blankenburg op een praktisch verstaan, een capaciteit om de dingen in het

²⁶ Jaspers, *General Psychopathology*, op. cit., p. 99.

²⁷ A. Mishara – P. Fusar-Poli, “The Phenomenology and Neurobiology of Delusion Formation During Psychosis Onset: Jaspers, Truman Symptoms, and Aberrant Salience”, *Schizophrenia Bulletin* 39 (2013) 2, p. 3.

²⁸ A. Mishara, “Klaus Conrad (1905-1961): Delusional Mood, Psychosis, and beginning Schizophrenia”, *Schizophrenia Bulletin* 36 (2009) 1, p. 9-13.

juiste licht te zien, een gezond oordeel of een normale mentale capaciteit. Natuurlijke vanzelfsprekendheid is volgens Blankenburg geworteld in de intersubjectieve constitutie van de leefwereld.

Blankenburg stelt dat *common sense* het best kan worden onderzocht waar het problematisch wordt. In “*First Steps Toward a Psychopathology of “Common Sense”*” onderzoekt hij het verlies van natuurlijke vanzelfsprekendheid bij endogene psychoses²⁹, meer bepaald in schizofrenie. De eerdere beschrijving van Kusters sluit nauw aan bij Blankenburgs beschrijving. Een eerste element dat opduikt volgens Blankenburg is een verlies van begrip van de regels van intersubjectief gedrag. Oordelen, emoties, acties en reacties lijken niet langer gerelateerd aan de sociale werkelijkheid. Blankenburg verwijst in dit verband naar Husserl.

*“In Husserl’s sense, we are able to state: The formal logic is embedded in a “world-logic.” The question about the manner of this embedding has the greatest interest for psychopathology. The logic that we are talking about is a logic of the “life-world”, to which common sense belongs. To put it more precisely; the life-world is to a large extent nothing other than the intentional correlate of common sense.”*³⁰

In dit verband stelt Blankenburg dat psychotische patiënten, volgens verslagen van naasten, bij aanvang van de psychose vaak vragen beginnen stellen over de meest gewone dingen. Psychotische patiënten proberen hierbij volgens Blankenburg vaak de ‘natuurlijke consistentie’ van de ervaring, die berust op *common sense*, te vervangen door logische constructies, al dan niet vindingrijk. Deze pogingen zijn volgens Blankenburg slechts tijdelijk succesvol. Ze worden gevolgd door een rigiditeit en consistentie die slechts met angstvallige inspanningen wordt volhouden. Fuchs benoemt dit proces als ‘hyperreflectie’ en stelt dat dit dient als een “*compensatory sense-making strategy*”³¹ en misschien zelfs als een zoektocht naar nieuwe zekerheden. Verder stelt Fuchs dat rituelen en gedachtesystemen van schizofrene patiënten mogelijk kunnen dienen als zelf-geconstrueerde kompassen die de *common sense* vervangen. Voor Fuchs is dit een belichaamd proces dat te maken heeft met interlichamelijke ‘*attunement*’, terwijl dit in andere theorieën beschouwd wordt als een metacognitieve disfunctie. Blankenburg verbindt verder natuurlijke vanzelfsprekendheid met ‘habitualiteit’, een belangrijk concept dat verder aan bod komt.

²⁹ ‘Endogene psychoses’ is volgens Dominic Beer (en anderen) een gedateerde niet valide term. Voor een geschiedenis van het concept zie: M.D. Beer “The Endogenous psychoses: a conceptual history”, in: *History of Psychiatry* 7 (1996) 26, p. 1-29.

³⁰ W. Blankenburg, “First Steps Toward a Psychology of “Common Sense”, Translated by A.L. Mishara, *Philosophy, Psychiatry, & Psychology* 8 (2001) 4, p. 306

³¹ S. de Haan & T. Fuchs, “The Ghost in the Machine: Disembodiment in Schizophrenia – Two Case Studies”, *Psychopatology* 5 (2010) 43, p. 332.

“The healthiness of common sense rests on habituality. The natural selfevidence of everyday existence draws its nourishment from just such a habituality”³²

Mishara en Fusar-Poli benoemen natuurlijke vanzelfsprekendheid, verwijzend naar Jaspers, als “naïef realisme”³³. Zo stellen zij dat we in onze alledaagse ervaring geloven dat wat we zien en ervaren echt is. Volgens Jaspers leven we onkritisch in een onmiddellijke wereld, een wereld die naïef en zonder moeite aan ons verschijnt. In deze wereld blijven we volgens Mishara en Fusar-Poli blind ten aanzien van de interpretatieve lens waardoor we de wereld ervaren. Zo ervaren we in de natuurlijke vanzelfsprekendheid volgens hen gevoelens, intenties en eigenschappen van anderen op onmiddellijke wijze. Bovendien geloven we dat onze waarnemingen en oordelen een rechtstreekse afspiegeling zijn van de werkelijkheid, en dus objectiever en minder bevooroordeeld zijn dan die van anderen. Volgens Mishara en Fusar-Poli is onze standaardwijze van redeneren over anderen dan ook bevooroordeeld naar een zelf-perspectief, een perspectief dat ‘objectiever’ is dan dat van anderen.

Het wegvallen van de natuurlijke vanzelfsprekendheid is om een aantal redenen erg interessant in een verdere analyse van psychoses. Zo kan de link gemaakt worden met dat wat Fuchs benoemt als ‘*hyperreflectivity*’. Denk in dit verband aan Blankenburg die stelt dat psychotische patiënten logische constructies bedenken die de *common sense* proberen te vervangen. Een tweede interessante link kan gemaakt worden met de veranderde perceptie (van betekenis), zoals die wordt geconceptualiseerd door Jaspers, Binswanger en Conrad. *Common sense* heeft niet enkel betrekking op een talige wereld, maar ook op de manier waarop we de wereld zintuigelijk als vanzelfsprekend ervaren. De analyses van psychotische perceptie bij Binswanger en Conrad bieden dan ook in dit verband mogelijkheden tot verheldering.

2.4 PERCEPTIE, BETEKENIS EN HET PREREFLEXIEVE BEWUSTZIJN: CONRAD EN BINSWANGER

Conrad en Binswanger vertrekken voor hun analyse van wanen vanuit een fenomenologie van het prerreflexief bewustzijn. Conrad was eerder afkerig van het technisch taalgebruik van de fenomenologie en prefereerde daarom eerder directe beschrijvingen. Binswanger gaat meer systematisch te werk en maakt gebruik van een meer technisch filosofische fenomenologie, meer bepaald Husserls genetische fenomenologie. Genetische fenomenologie bestudeert de ‘genese’ van betekenis van dingen in de stroom van ervaring. Beide auteurs analyseren relaties tussen een gewijzigde perceptie, een veranderde betekenisstructuur en wanen.

³² Blankenburg, “First Steps Toward a Psychology of “Common Sense”, art. cit., p. 309.

³³ A. Mishara & P. Fusar-Poli, “The Phenomenology and Neurobiology of Delusion Formation During Psychosis Onset: Jaspers, Truman Symptoms, and Aberrant Salience”, art. cit., p. 3.

2.4.1 KLAUS CONRAD

Conrad³⁴ vertrekt in zijn analyse van wanen bij de waanstemming, die eerder aan bod kwam. In deze fase onderscheidt hij een ‘verwachtingsfase’, die hij *Trema* (plankenkoorts) noemt. Hij stelt dat psychotische patiënten het gevoel hebben dat er iets belangrijks staat te gebeuren of dat ze het gevoel hebben een cruciale rol te spelen. Verder heeft deze term ook betrekking op het gevoel dat de wereld zal eindigen (*Weltuntergangserlebnis*) of dat deze fundamenteel veranderd is. Subjecten schrijven deze veranderingen niet toe aan veranderingen van de eigen toestand maar externaliseren deze in de eerste plaats, aldus Conrad. Deze verandering van structuur is vergelijkbaar met Kusters’ analyse van voorgrond- en achtergrondstructuur. In een tweede stadium ontstaan volgens Conrad de wanen zelf. Hij stelt dat deze wanen vaak een gevoel van opluchting, in de vorm van een *Aha-Erlebnis* of als plotse openbaring, teweeg brengen. Willekeurige gebeurtenissen verkrijgen een bijzondere betekenis die betrekking heeft op de patiënt. Deze fase benoemt Conrad als *Apophanie* (revelatie). In deze fase vinden patiënten volgens Conrad betekenis die er normaal niet is. Conrad baseert zich voor deze term op de observatie van Jaspers dat onmiddellijke, indringende, significante betekenis wordt ervaren als openbaring. Dit is volgens Jaspers een essentiële eigenschap van primaire wanen. Conrads analyse verschilt echter van die van Jaspers in die zin dat het abnormale bewustzijn van betekenis wordt gezien in verband met de vorming van een Gestalt-perceptie. Er vindt een overgang van de waanstemming naar een *Aha-Erlebnis* plaats volgens Conrad op het moment dat een patiënt niet meer in staat is diens referentiekader te overstijgen.

Conrad spreekt daarom over een verlies van de mogelijkheid tot zelftranscendentie. Hiermee bedoelt hij dat een gezond individu in staat is het eigen referentiekader of perspectief te overstijgen, dit door een situatie te beschouwen vanuit het standpunt van anderen. Als gevolg hiervan wordt volgens Conrad de coherentie van de ervaring van een subject bewaard door een spontane nieuwe organisatie van de ervaring in dewelke organisatorische elementen herverdeeld worden door een omkering van relaties. Dit benoemt Conrad als de Ptolemeïsche positie, of *Anastrofe* (het terugkeren naar zichzelf als middelpunt). Hieraan gekoppeld is een patiënt volgens Conrad niet meer in staat het omgekeerde referentiekader terug om te draaien door het huidige af te remmen.

Hierop volgt een verdere stap via opvattingen van Matussek en von Weizsäcker³⁵. Matussek verwerpt Jaspers’ opvatting dat de onderliggende perceptie bij wanen intact blijft. Hij stelt dat de perceptuele Gestalt een deel is van, en gezien moet worden in termen van, de totale organisatie van zelf en wereld. Volgens von Weizsäcker wordt de organisatie van de

³⁴ A. Mishara, “The ‘Unconscious’ in Paranoid Delusional Psychosis: Phenomenology, Neuroscience, Psychoanalysis”, in: *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*, Houten: Springer, 2012, p. 169-181.

³⁵ Ibid., p. 179-181.

zelf-wereld relatie gemedieerd door de dynamische Gestalt-betekenis van perceptie. Analoog aan de opvatting van enactivisten zoals Thompson³⁶ stelt von Weizsäcker perceptie voor als een “*perception-action cycle*”. Von Weizsäcker formuleerde de term *Gestaltkreis* (Gestaltcirkel) om duidelijk te maken dat organismen niet passief informatie ontvangen van hun omgeving, maar een actieve rol spelen in het proces van perceptie en cognitie. Geherformuleerd in een term van Thompson kunnen we spreken over *sensorimotor coupling*. Volgens deze opvatting moeten we kijken naar dynamische sensorimotorische relaties tussen neurale activiteit, het lichaam en de wereld.

In diens analyse van waanperceptie maakt Conrad³⁷ gebruik van het *Gestalt*-concept van holistische eigenschappen (*Ganzeigenschaften*). Deze eigenschappen zijn volgens Conrad onderverdeeld in (1) structurele eigenschappen (*Struktur, Gefüge*), (2) textureel-materiële eigenschappen (*Ganzbeschaffenheit*) en (3) expressief-essentiële eigenschappen (*Ausdrucks- of Wesenseigenschaft*). Volgens Conrad wordt de derde expressieve eigenschap overdreven in de waanperceptie. Deze derde eigenschap moet worden opgevat als eigenschappen die worden ervaren ‘in’ het object, als de ‘essentiële’ betekenis. Volgens Matussek, waarop Conrad zich baseert, leidt bij wanen een verslappen van de ‘natuurlijke’ verbondenheid tussen objecten bij visuele perceptie tot het losmaken van de expressief-fysiognomische kwaliteiten. Interessant hier is dat een terugkoppeling gemaakt kan worden naar het wegvallen van *common sense*.

*“The contextual constraints that normally bias object perception towards shared conventional intersubjective meanings (common sense) are no longer present. Only with great effort, the patient is able to momentarily restore the natural context. It is not merely that the details fascinate or captivate the attention, but the patient experiences an inability to look away from them.”*³⁸

Volgens Conrad ondergaat het prereflexieve bewustzijn, in de vorm van een *Vorgestalt*, een pathologische verandering met betrekking tot betekenis. Hij benoemt wanen als ‘protopathische functionele veranderingen’ (*Funktionswandel*) van de *Vorgestalt*. In wanen wordt volgens Conrad de *Vorgestalt* ervaren volgens verschillende (gereduceerde) criteria met betrekking tot wat een betekenisvol object constitueert.

2.4.2 LUDWIG BINSWANGER

Binswanger³⁹ bekijkt volgens Mishara psychoses als ‘natuurlijk experiment’ waarbij fenomenologische onderzoekers ‘diepere’, anders ontoegankelijke onbewuste lagen van

³⁶ E. Thompson, *Mind in Life*, op. cit., p. 243-266

³⁷ A. Mishara, “The ‘Unconscious’ in Paranoid Delusional Psychosis: Phenomenology, Neuroscience, Psychoanalysis”, art. cit., p. 176.

³⁸ Loc. cit.

³⁹ Ibid., p. 181-185

verwerking kunnen onderzoeken. Binswanger stelt dat hierbij bepaalde lagen van ervaring zichtbaar worden die anders onder de oppervlakte blijven. In deze analyse maakt Binswanger gebruik van Husserls opvatting van het prereflexieve bewustzijn. Ook Binswanger vertrekt bij de waanstemming en zegt iets over de natuurlijke ervaring, of de *common sense*.

Tijdens de waanstemming springen fragmenten van de ervaringen er uit tegenover een getransformeerde of afgevlakte achtergrond, aldus Binswanger. Hierbij worden deze fragmenten van de ervaring niet langer gesynthetiseerd in een continuüm van ‘natuurlijke ervaring’. Deze ervaringen creëren ‘leemtes’ die niet in de normale tijd schijnen voor te komen, zo stelt hij. Losgekoppelde impressionele fragmenten verzamelen rond een nieuwe betekenskern van de waanperceptie, waardoor een tijdelijke stabiliteit ontstaat in de waanstemming. Vanuit deze fragmentarische perceptie beleven patiënten een *Aha-Erlebnis*, een plots inzicht in de situatie. Deze *Aha-Erlebnis* verlicht het toegenomen gevoel van benardheid dat ontstaat omwille van de leemtes in de natuurlijke opeenvolgende organisatie van deze ervaring in de tijd. Omwille van dit schijnbare inzicht van de waan vindt er, aldus Binswanger, een retroactieve organisatie plaats van de verzamelde, niet-tijdelijke (*nontemporal*) fragmenten. Een illusoire ervaring van continuïteit van de ervaring ontstaat door de schijnbare waarneming van toevalligheden.

Binswanger baseert zich voor zijn theorie van wanen op de fenomenologische theorie van betekenis. Volgens deze theorie vereist de intentionele ervaring van objecten een niet-bewuste passieve synthese van spatiale en temporele aspecten of “profielafschaduwingen” (*profile adumbrations* of *Abschattungen*). Ter illustratie, zo zijn volgens deze theorie onze verwachtingen van de manier waarop objecten aan ons verschijnen afhankelijk van eerdere ervaringen. Deze eerdere ervaringen spelen een grotendeels onopgemerkte, impliciete rol in de continuïteit van onze ervaring. Mishara citeert Husserl om dit te verduidelijken.

“When we see a dog, we immediately anticipate its additional modes of behavior: its typical way of eating, playing, running, jumping, and so on. We do not actually see its teeth, but [...] we know in advance how its teeth will look – not in their individual determination but according to type, inasmuch as we have already had previous and frequent experience of ‘similar’ animals, of ‘dogs’.”⁴⁰

Mishara stelt dat we volgens deze opvatting het ‘nog niet gekende’ percipiëren in termen van dat wat we al kennen, of in termen van een algemeen type dat geactiveerd wordt in een particuliere perceptie. Zo is er bij elke perceptie een ingebouwde referentie naar een geanticiperde perceptie (protentie) die gebaseerd is op eerdere ervaringen van dit object en eerdere objecten (retentie). Deze referenties tussen verschillende aspecten dienen volgens Binswanger te worden opgevat als vooruitlopende beperkingen (*anticipatory constraints*), die in hun structuur nog open staan voor revisie en of verwerping, in het geval van foute

⁴⁰ A. Mishara, “The ‘Unconscious’ in Paranoid Delusional Psychosis: Phenomenology, Neuroscience, Psychoanalysis”, art. cit., p. 183.

verwachtingen. Op die manier prefigureert bij de perceptie van een object ieder aspect het volgende aspect in een naadloze overgang, als behorende tot hetzelfde perceptuele object.

Men spreekt in de fenomenologie van een 'type' dat de principes van organisatie voorziet, of de regels voor de synthese van verschillende aspecten van een object in diens innerlijke structuur. Binswanger benoemt deze types als 'mnemische schema's'. Om objecten te kunnen percipiëren is er volgens deze theorie een voortdurende synthese of binding nodig van (1) het huidig ervaren aspect met (2) aspecten die momenteel niet zichtbaar zijn en een (3) totaliteit of eenheid van aspecten die nooit direct ervaren wordt. Mnemische schema's organiseren volgens Binswanger, en de fenomenologische theorie van betekenis, verschillende aspecten van een object in een coherente relatiestructuur van perceptuele betekenis. Deze structuur gaat vooraf aan de bewuste perceptie. Mishara stelt dat mnemische schema's reeds actief zijn op het niveau van objectherkenning en verantwoordelijk zijn voor de innerlijke wederzijdse coherentie van *Abschattungen*. Hierdoor vindt er volgens hem een naadloze transitie plaats van de prelexicale identificatie van een object naar een talige uitdrukking in bewuste oordelen.

Welnu, Binswanger stelt dat de betekenistransformatie die plaatsvindt in waanperceptie het gevolg is van een verslappen van een mnemisch schema. Mishara stelt dat een perceptueel object afgegrensd is als betekenisvol in termen van samenbindende *Abschattungen* rond een geanticiperde noematische kern van betekenis. Deze kern is, aldus Mishara, een voortalige structurele 'eidos' of 'type'. In tegenstelling tot Conrad is voor Binswanger niet de uiterlijke perceptuele context gewijzigd, maar is de 'innerlijke horizon' van perceptie verstoord bij wanen. Het begrip haalt hij uit Husserls genetische fenomenologie.

Binswanger doet evenals Conrad beroep op de analyse van Matussek en verder op die van Blankenburg, wie eerder aan bod kwam bij *common sense*. Volgens Blankenburg is er bij wanen geen sprake van een 'pathologisch geloof' maar net een 'pathologische afwezigheid van geloof'. Denk in dit verband terug aan het eerder besproken 'naïef realisme'. Zo stelt Binswanger dat we er in het algemeen van uit gaan dat onze ervaring op een min of meer continue wijze verdergaat. In dit verband stelt von Weizsäcker dat onze zekerheid dat morgen komt evenzeer een waan is als de overtuiging van een patiënt dat de wereld morgen zal vergaan. Volgens Binswanger is er bij psychoses een verlies van vertrouwen ten aanzien van de continuïteit van ervaring en ten aanzien van onderliggende automatische processen van perceptuele betekenis die deze continuïteit ondersteunen. In die zin dient, aldus Binswanger, een waan niet opgevat te worden als een foute overtuiging maar als een 'perceptueel vertrouwen' (een term van Merleau-Ponty) middels welk we als subject in staat zijn een belichaamde relatie met de wereld aan te gaan.

De mens is volgens Binswanger ‘veroordeeld’ tot een aanhoudend proces van zelftranscendentie als een openheid naar een onbekende toekomst. Deze onzekere toekomst, hoewel ten dele geanticipeerd, verdringt het huidige perspectief. Binswanger stelt dat zelftranscendentie de mogelijkheidsvoorwaarde uitmaakt om afstand te nemen van het eigen perspectief. Voor Binswanger, evenals voor Conrad, reflecteert de vervorming van Gestalt perceptie in een vroege fase van schizofrenie het verlies van de mogelijkheid om de eigen ervaring te overstijgen. Het anticipatorische, prospectieve aspect van perceptuele binding, of passieve synthese, is aangetast in schizofrenie met de verslachte, echter rigide, mnemische schema’s van psychoses en dromen.

“As in dreaming, the self in the acute psychosis of schizophrenia, is captivated in the present moment (a “temporal shrinking” (Schrumpfung) of past and future (Binswanger)), which compromises the ability to transcend.”⁴¹

2.5 TIJDSBEWUSTZIJN

Uit de fenomenologische analyse van Kusters bleek eerder dat een belangrijk element van de psychotische ervaring een veranderde beleving van tijd is. Edmund Husserl analyseert in *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins* de temporele structuur van het bewustzijn. Thomas Fuchs bouwt hierop verder in *“The Temporal Structure of Intentionality and Its Disturbance in Schizophrenia”* en maakt verder gebruik van Merleau-Ponty’s opvatting van de ‘intentionele boog’ (*arc intentionel*). Fuchs’ analyse sluit in zekere zin nauw aan bij de analyse van Conrad en Binswanger over perceptie en betekenisconstructie. Om dit te verduidelijken doorloop ik een aantal stappen. Eerst volgt een beknopte weergave van de opvatting van Husserl. Dan volgt Fuchs interpretatie hiervan m.b.t. schizofrene psychoses. Hierna verduidelijk ik expliciet verbanden tussen de analyses van Conrad en Binswanger, en die van Fuchs. Na deze bespreking formuleer ik kritiek op Conrad, Binswanger en Fuchs en formuleer ik een eigen hypothese.

2.5.1 HUSSERLS TIJDSBEWUSTZIJN EN MERLEAU-PONTY’S INTENTIONELE BOOG

Voor de weergave van Husserls opvatting baseer ik me deels op hoofdstuk 11 van *Mind in Life*⁴² van Evan Thompson, waarin een grondigere uiteenzetting te vinden is dan de samenvatting in het artikel van Fuchs. Het tijdsbewustzijn heeft volgens Husserl een drievoudige structuur, die gevormd wordt door drie intentionele processen: oerimpressie, retentie en protentie. Deze drie intentionele processen werken volgens Husserl in elke intentionele act samen en kunnen afzonderlijk niet opereren. Ze vormen een invariante structuur, wat wil zeggen dat de onderliggende structuur van de ervaring hetzelfde blijft, hoewel de ervaring aan verandering onderhevig is. Husserl illustreert dit abstract proces

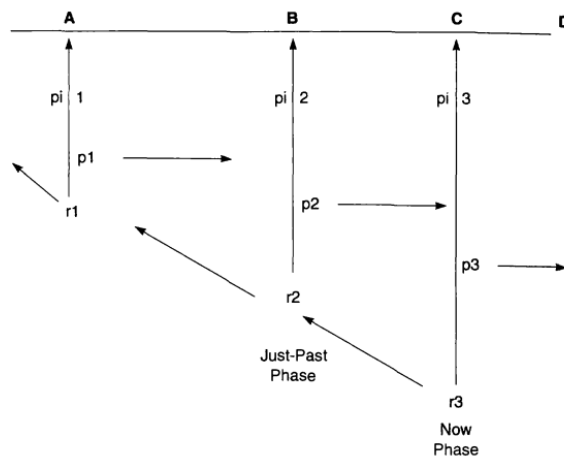
⁴¹ Ibid., p. 185.

⁴² Thompson, *Mind in Life. Biology, phenomenology and the sciences of mind*, op. cit. p. 312-359.

treffend aan de hand van het luisteren naar een muziekstuk. Voor elke noot die op een bepaald moment wordt gehoord, de ‘nu-fase van de melodie’, is er een corresponderende oerimpressie gericht op dit bepaald moment. Deze oerimpressies bevatten geen verwijzing naar verleden of toekomst en zijn bijgevolg niet voldoende om een melodie te kunnen percipiëren.

Zoals eerder gesteld zijn er twee bijkomende noodzakelijke intentionele processen vereist, namelijk retentie en protentie. Retentie is gericht op de net-voorbij-fase van de melodie, de noot die net eerder gehoord werd. Hoewel deze noot niet meer ‘actueel’ is, wordt ze nog steeds gehoord in de modus van het net-voorbij. De noot is niet langer ‘echt’ aanwezig in het bewustzijn maar is nog slechts intentioneel present, als intentioneel net voorbij. Protentie is anderzijds gericht naar de onmiddellijke toekomst, in het geval van de melodie naar de noten die volgen op het nu-moment. In tegenstelling tot retentie is protentie ‘onvervuld’ en ‘ongedetermineerd’. Er komt echter wel een gevoel van anticipatie bij kijken. Als een melodie bijvoorbeeld abrupt stopt, of er een valse noot klinkt, dan zijn we verrast. Onze perceptie van een melodie dient niet opgevat te worden als een opeenvolging van nu-momenten maar als een dynamisch proces dat zichzelf organiseert terwijl de melodie loopt.

De oerimpressie is dus de voortdurende intentionalisering (*intending*) van het nieuwe, retentie het continue vasthouden aan het heden terwijl dit wegzinkt in het verleden, en protentie het continue voorbij het heden gaan in een opening naar de toekomst. Deze structuur is volgens Husserl invariant en synchroon present als een geünificeerd geheel doorheen de ervaring. Onderstaande illustratie, uit *Mind in Life*⁴³ kan deze theorie verduidelijken.

De horizontale lijn ABCD representeert een temporeel object, zoals de melodie uit het voorgaande voorbeeld. Verticale lijnen stellen abstracte momentane fases van een voortschrijdende act van het bewustzijn voor. Drie intentionele processen, oerimpressie (pi), retentie (r) en protentie (p) structureren elke fase. Stel dat C de noot is die we nu horen, dan

⁴³ E. Thompson, *Mind in life*, Harvard: Harvard University Press, 2010, p. 321.

is er een oerimpressie van de noot C die nu klinkt (pi_3), een protentie (p_3) van de volgende fase van het bewustzijn (noot D, die nog moet komen) en een retentie (r_3) van de net-voorbij fase 2 van het bewustzijn, van dewelke de oerimpressie (pi_2) noot B was. Hier wordt het geheel nog complexer. Elke gegeven nu-fase van het bewustzijn houdt de gehele net-voorbij fase van het bewustzijn vast, in het bijzonder de oerimpressie, retentie en protentie van die fase. Deze net-voorbij fase op zijn beurt houdt de gehele voorgaande fase vast, enzoverder. Op die manier is er volgens Husserl op elk moment een retentioneel continuüm dat zich uitstrekt over voorbije ervaringen. Uiteraard strekt het bewustzijn zich niet werkelijk uit over voorbije ervaringen en rijkt het niet terug in het verleden, het gaat om een intentionele act waarbij het verleden intentioneel bewaard blijft in het heden. Met een afnemende affectieve kracht en helderheid zinkt het retentionele continuüm weg in het verleden, terwijl het elk moment hernieuwd wordt en er nieuwe inhoud in het bewustzijn komt. De wegzinkende retentie slipt voortdurend weg naar een gesedimenteerd, uiteindelijk onbewust substraat.

Om Husserls theorie te begrijpen is er verder nog kennis van twee verschillende types van intentionaliteit met betrekking tot het retentioneel proces nodig. Ten eerste is er volgens Husserl de intentionele unificatie van het bewustzijn over een bepaalde tijdspanne. Deze unificatie gebeurt automatisch omdat retentie de vorige fases van het bewustzijn vasthoudt. Husserl benoemt deze retentie van het bewustzijn als *horizontale intentionaliteit*. Anderzijds is er een type van intentionaliteit, zo stelt Husserl, die de continuïteit van de ervaring verzekert. Ook deze vorm van intentionaliteit gebeurt automatisch, dit omdat de retentie van bewustzijn noodzakelijk een retentie van het intentioneel object toebehorend aan de vorige fase van het bewustzijn impliceert. Dit type van intentionaliteit benoemt Husserl als de *transversale intentionaliteit* van het tijdsbewustzijn.

Merleau-Ponty bedacht de term ‘intentionele boog’ (*arc intentionnel*) als verwijzing naar de drieledige intentionele structuur van de ervaring, een boog die gespannen staat tussen de oerimpressie, de retentie en de protentie. Deze term dient echter breder opgevat te worden dan Husserls drieledige structuur van het tijdsbewustzijn. Voor Merleau-Ponty, zoals ook voor Binswanger, bestaat het belichaamde subject als een transcendentie, gericht op ‘het andere’. Professor Reynaert vat dit in een tekst over Merleau-Ponty helder samen.

“Via de intentionele boog wordt ‘het andere’ in het hier en nu symbolisch aanwezig gesteld. Het lichaam-subject bestaat als transcendentie, als een gerichtheid op het andere, die dit andere in het hier en nu symbolisch aanwezig stelt. Deze transcendentie projecteert rondom ons het verleden, de toekomst, ons menselijk milieu, onze fysieke situatie, onze ideologische, morele etcetera situatie en maakt dat we onder al deze opzichten gesitueerd zijn.”⁴⁴

⁴⁴ Tekst Ex Libris prof. P. Reynaert, in het kader van filosofisch vak Grondige Studie Wijsgerige Psychologie.

2.5.2 THOMAS FUCHS

Fuchs⁴⁵ vat zijn these met betrekking tot de verstoring van de temporele structuur in schizofrene psychoses helder samen, gebruik makend van bovenstaande ideeën van Husserl en Merleau-Ponty. In schizofrenie is de impliciete of automatische temporele synthese, die noodzakelijk is voor de constitutie van de realiteit, verstoord. Hierdoor fragmenteert de intentionele boog, waarbij losse elementen van perceptie, actie en gedachtenprocessen van elkaar worden losgekoppeld. Deze elementen verworden expliciet ten aanzien van het bewustzijn als vreemde of ondoorzichtige fenomenen, in plaats van de intentionele boog te dragen. Ten gevolge hiervan wordt de automatische constitutie van de werkelijkheid ontmanteld en moet deze worden vervangen door een actieve of rationele reconstructie.

De focus bij Fuchs' analyse van deze verstoring ligt op de protentionele functie. Fuchs stelt dat protentie een veld van mogelijkheden opent dat we kunnen visualiseren als een kegel. Deze kegel vertrekt in het nu en beweegt zich constant verder in de tijd. In het midden van de kegel liggen de meer waarschijnlijke protenties, gedetermineerd door retenties (onze eerdere ervaringen van de werkelijkheid). Meer naar de marges van de kegel (in de breedte) bevinden zich minder waarschijnlijke gebeurtenissen of innerlijke associaties. We kunnen ons voorstellen, zo stelt Fuchs, dat de kegel sterker gefocust is (minder breed) in een staat van concentratie. In tegenstelling hiermee zijn er toestanden, zoals die bijvoorbeeld voorkomen tijdens het dagdromen, een creatief moment of een slaperig moment waarbij kegel amper gefocust is (heel breed). Als we ons nu een maximale dilatatie van de kegel voorstellen dan kan er amper nog protentie (of vooruitwijzende beperking) zijn. Deze toestand is volgens Fuchs vergelijkbaar met een toestand van dromen, waar ervaringen elkaar opvolgen op irreguliere wijze en er niet of nauwelijks een anticipatie ten opzichte van dat wat gaat gebeuren valt op te merken. Ook Binswanger legde sterk de link tussen psychoses en dromen. Fuchs stelt dat een gelijkaardig ontbreken van protensitiviteit wordt ervaren bij gebruik van de drug mescaline. Muzikanten onder invloed van mescaline missen volgens hem het gevoel van eenheid bij het spelen van een melodie. Muziek wordt niet meer ervaren als een integraal temporeel proces, maar als een opeenvolging van afzonderlijke tonen.

Volgens Fuchs zijn gelijkaardige ervaringen terug te vinden bij gevallen van schizofrenie, in het bijzonder in de vroege stadia van psychoses. Onder deze gelijkaardige ervaringen rekent hij racende gedachten die niet meer kunnen bijgehouden worden, vergeten wat een moment geleden plaatsvond of gezegd werd en een geblokkeerde spraak. Woorden worden namelijk normaal ervaren of gesproken als een betekenisvolle eenheid. Psychotische patiënten verliezen volgens Fuchs echter de temporele synthese (van oerimpressie, retentie

⁴⁵ T. Fuchs, "The Temporal Structure of Intentionality and its Disturbance in Schizophrenia", *Psychopathology* 40 (2007) 4, p. 229-235.

en protentie) en zijn niet meer in staat de intentionele boog met betrekking tot spreken of luisteren op te richten. Daarom stelt Fuchs dat we er van uit moeten gaan dat bij schizofrenie de protentionele functie verstoord is en de link van passieve of impliciete syntheses verbroken is. Hierdoor, aldus Fuchs, lost de continuïteit van de intentionele boog op en ontstaan er temporele gaten, die resulteren in een verlies van betekenis tot de ervaring van een gedachtenterugtrekking (*thoughtwithdrawal*). In dit verband is de opvatting van Fuchs nauw verwant aan die van Binswanger. Omwille van deze temporele gaten maken patiënten volgens Fuchs rationele reconstructies van betekenisvol denken en spreken. Deze temporele desintegratie van actie leidt volgens Fuchs tot een verlies van alledaagse *habits* of de-automatisering. Ten gevolge hiervan moeten patiënten, aldus Fuchs, dit compenseren met behulp van een bewuste focus op elke afzonderlijke beweging. Hierdoor verliest een psychotisch patiënt spontaniteit in diens handelen.

Een tweede gevolg van de desintegratie van de intentionele boog is volgens Fuchs dat de inhibitie of ‘desactualisatie’ van ‘ongepaste’ associaties, noodzakelijk voor intentioneel denken, faalt. Dit ervaren patiënten, aldus nog Fuchs, als binnendringende of ingefluisterde gedachten. Met de verlamming van de intentionele activiteit van psychotische patiënten vindt er volgens Fuchs een omkering plaats van diens mentale acten. De richting van de mentale acten van de patiënt wordt omgedraaid en tegen hem gekeerd, alsof komende van buitenaf. In dit verband doet de opvatting van Fuchs sterk denken aan die van Conrad, die hiervoor de termen ‘ptolemeïsche positie’ en *Anastrophe* bedacht. In plaats van een actief percipiëren, denken en handelen krijgt een psychotisch patiënt het gevoel dat diens denken en handelen van buitenaf wordt bestuurd. Ook motorische impulsen worden als vreemd ervaren. Een beweging van het lichaam die niet geanticipeerd werd, wordt ervaren als veroorzaakt door iemand anders.

III. PSYCHOSES GEHERDEFINIEERD

In dit deel formuleer ik eerst kritiek op voorgaande analyses van psychoses. Hierna probeer ik een bredere opvatting te conceptualiseren. Hiervoor gebruik ik Husserls opvatting van ‘habitualiteit’ als vertrekpunt. Dit omdat diens analyse het mogelijk maakt betekenisrelaties tussen verschillende niveaus van verklaring met elkaar in relatie kan brengen. Met de notie van ‘habitualiteit’ in het achterhoofd volgt een herinterpretatie van het psychotisch proces.

3.1 PSYCHOSES ALS ABSTRACT ANONIEM PROCES: REÏFICATIE

Voorgaande theorieën over psychoses belichten allemaal bepaalde aspecten van het psychotisch proces. Ze hebben echter allen een gelijkaardige beperking. Deze beperking valt samen te vaten onder de term reïficatie, of verdingelijking. Zo kan van Conrad en Binswanger

gezegd worden dat ze zich in hun fenomenologische analyse beperken tot een veranderde perceptuele betekenisstructuur van objecten. Er wordt veel aandacht besteed aan het belichaamd subject terwijl er amper aandacht besteed wordt aan het *existerend* belichaamd subject. Op de analyse van Fuchs is deze kritiek evenzeer van toepassing. Zo valt op dat ook hij de *existentie* van het belichaamd subject nauwelijks thematiseert. Zijn focus ligt vooral op de veranderde lichamelijke beleving en perceptie. Omwille van het feit dat de existentie genegeerd wordt, komt de focus te liggen op objectieve structuren, de manier waarop deze aan verandering onderhevig (kunnen) zijn en de rol van deze veranderingen in het psychotisch proces.

Bij Binswanger en Conrad uit zich dit in een focus op een probleem met passieve synthese of perceptuele binding. Ook Fuchs stelt dat de passieve synthese verstoord is. De opvattingen van Binswanger, Conrad en Fuchs vereisen naar mijn opvatting nog een kunstgreep om het geheel samen te brengen. Deze kunstgreep bestaat er in een verbinding te maken met objectieve structuren en processen én een existerend individu. Conrad en Binswanger brengen het existerend individu terug in het verhaal binnen door te spreken over een referentiekader dat niet meer getranscendeerd kan worden. Het referentiekader als constitutief element wordt echter slechts beperkt uitgewerkt. Interessant is echter wel de verbinding die gemaakt wordt tussen de constructie van talige concepten en perceptie. Fuchs spreekt over een rationele reconstructie van betekenisvol denken en spreken en van een bewuste focus op afzonderlijke bewegingen als compensatiestrategieën. Op die manier blijft er echter een (te) sterk onderscheid bestaan tussen structurele processen en het individu. Er worden echter weinig vragen gesteld over het referentiekader van waaruit die reactie gebeurt, een referentiekader dat volgens Binswanger en Conrad aan verandering onderhevig is.

Omwille van deze kunstgreep vindt er op deze manier een reïficatie van het psychotisch proces plaats. Het subject als 'ego' of 'existerend belichaamd subject' wordt ten dele losgekoppeld van het psychotisch proces. De psychose wordt hierdoor mogelijk te veel als 'ding' bestudeerd, waardoor de relatie tussen wereld – belichaamd subject – existerend subject te weinig wordt onderzocht. Daardoor wordt een psychotisch subject op bepaalde wijze ook losgekoppeld van die wereld, in die zin dat de perceptuele betekenisrelaties die onderzocht worden eerder beperkt lijken te blijven tot de toevallige structuren in de directe omgeving. Dit heeft vermoedelijk te maken met het feit dat de auteurs beroep doen op de analyse van Husserl. Husserl was in eerste instantie geïnteresseerd in objectieve 'invariante' structuren van het bewustzijn, waarbij het subject als existerend wezen minder op de voorgrond stond. De invariante structuren die Husserl onderzoekt zijn onpersoonlijke structuren en processen, die onafhankelijk van het individu dat ze ondersteunen functioneren. Een voorbeeld hiervan vinden we in de analyse van het tijdsbewustzijn van Husserl en diens analyse van de melodie. Het voorbeeld wordt aangehaald omdat aan de

hand van de ervaring van een melodie iets structureel kan verduidelijkt worden over retentie, protentie en de oerimpressie. Wat voor soort muziek we ons moeten voorstellen is van geen belang. Wie deze muziek beluistert, en met welke voorkennis van stijlen, instrumenten en technieken wordt niet betrokken in dit voorbeeld, hoewel dit een cruciaal element in het gebeuren is. Kan iemand die nog nooit muziek gehoord heeft überhaupt noten onderscheiden? Zoals uit het volgende punt kan blijken biedt Husserl echter ook aanknopingspunten om de structurele analyse te verbreden.

3.2 HUSSERLS FENOMENOLOGIE VAN HABITUALITEIT EN HABITUS

Voor de analyse van 'habitualiteit' en 'habitus' baseer ik me op een artikel van Dermot Moran⁴⁶ waarin hij expliciet het gebruik van deze termen en de betekenis ervan bij Husserl onderzoekt. Ik werk deze concepten uit met de bedoeling te verduidelijken op welke manier overbruggingsprincipes geformuleerd kunnen worden in verklaringen van psychoses. Moran verwijst ook naar andere auteurs, waaronder Merleau-Ponty, die deze concepten gebruikten, maar minder uitwerkten dan Husserl. Husserl gebruikt volgens Moran verschillende termen die verwijzen naar 'habitualiteit' en 'habitus', zijnde *Gewohnheit*, *Habitus*, *Habitualität* en soms *das Habituelle*, als zelfstandig naamwoord.

Hoewel het concept 'gewoonte' gerelateerd is aan deze begrippen, dekt het de lading allerminst, zoals verder zal duidelijk worden. Bij het interpreteren van Husserls concept dienen eerder ideeën in het achterhoofd gehouden te worden uit de existentialistische fenomenologie, de psychologie, en neurowetenschappelijke bevindingen. Het gaat niet om een antropologisch, sociologisch of psychologisch concept. Ik geef een korte opsomming van hiermee verbonden ideeën die in het achterhoofd kunnen gehouden worden ter verduidelijking, sommige theorieën komen verder nog aan bod. De begrippen werk ik verder niet uit, in de veronderstelling dat sommigen hiervan gekend zijn bij de lezers. Denk bijvoorbeeld aan het begrippenpaar existentieel – existentiaal, en de relaties tussen de twee, die Heidegger uitwerkt in *Zijn en Tijd*. Of denk in psychologische termen aan de *Scaffolded Mind* hypothese (zie verder) of hieraan gerelateerd, aan Piagets opvatting over de ontwikkeling van de wereld van een kind, die hij ontwikkeld in *The Construction of the Reality of the Child*. In termen van neurowetenschappen kan in netwerktheoretische termen gedacht worden aan complexe netwerkstructuren in het brein die opgebouwd zijn doorheen de levensloop, afhankelijk van omgeving, ervaringen en levensgebeurtenissen. Ook 'common sense' als gedeelde betekenisstructuur kan bekeken worden vanuit dit concept. Het concept verwijst naar een dynamische interactie en relatiestructuur tussen een belichaamd subject en

⁴⁶ D. Moran, "Edmund Husserl's phenomenology of habituality and habitus", *Journal of the British Society for Phenomenology* 42 (2011) 1, p. 53-77.

de wereld. Verder worden trouwens ook concrete voorbeelden gegeven die veel verduidelijken.

Volgens Husserl behoort *'habitus'*, samen met associatie, geheugen en soortgelijke structuren tot de essentie van het psychische. Zo spreekt hij van een genetische *'fenomenologie van habitualiteiten'*. Moran stelt dat Husserl met *'habitualiteit'* een poging wou ondernemen om de complexiteit van individueel menselijke, sub-persoonlijke, persoonlijke en collectieve ervaring te karakteriseren. In onderstaand citaat laat Moran het bereik zien dat Husserl toekent aan *'habitualiteit'*.

*"Habit, as we shall see, for Husserl, is intimately involved in the constitution of meaningfulness (Husserl's Sinnhaftigkeit) and forms of sense (Sinnesgestalten) at all levels, from the level of perceptual experience, through the formation of the ego, to the development of society, history and tradition, indeed to our whole sense of the harmonious course of worldly life and to the **genetic constitution of worldhood** as such. Habituality, furthermore, is a **key structural principal in the genetic constitution of the transcendental ego** itself, as it unfolds as a **concrete living and acting person** in an intersubjective, cultural and historical world."⁴⁷*

Een eerste terugkoppeling kan onmiddellijk gemaakt worden. *'Habitualiteit'* wordt opgevat als een sleutelprincipe met betrekking tot de genetische constitutie van het transcendentale ego. Merk op dat Binswanger en Conrad expliciet beroep doen op de genetische analyse van Husserl. Een tweede belangrijk punt is het gegeven dat hier *'het transcendentale ego'* en de structuren die Husserl bestudeert in zijn genetische analyse gekoppeld worden aan een concreet levend en handelend persoon, in een intersubjectieve, culturele en historische wereld. Denk in dit verband aan het begrippenpaar existentieel – existentieel, twee begrippen die iets uitdrukken op een verschillend niveau van verklaring. Existentieel verwijst naar mogelijkheden, keuzes, enzoverder, terwijl existentieel verwijst naar onderliggende mogelijkhedenvoorwaarden (of structuren). *'Habitualiteit'* zegt iets over beide niveaus. Hiermee kan een bredere analyse gemaakt worden die het probleem van reïficatie kan verhelpen.

'Habitualiteit' is voor Husserl verbonden met disposities, de uitoefening van een vaardigheid, routines uitvoeren, maar ook in de belichaming van activiteiten als het spelen van muziek, dansen, rijden, enzoverder. Het is echter volgens Husserl ook verbonden met kennis, expertise, morele praktische wijsheid en karakter. Vanuit het standpunt van het individu kunnen we spreken over een *'belichaamde habitus'*, wat volgens Moran de primaire betekenis is in de medische context met betrekking tot de algemene *'vorm'* of het *'gedrag'* van individuen. In dit verband kan dan ook gedacht worden aan Fuchs, die in zijn analyse sterk steunt op Merleau-Ponty's concept van *'comportement'*. Geheugen, bekwaamheden en

⁴⁷ Moran, "Edmund Husserl's phenomenology of habituality and habitus", art. cit., p. 53 (mijn cursivering).

praktische vaardigheden zijn letterlijk belichaamd. Dit toont zich in de manier waarop we ons bewegen, we wandelen, zitten, eten, een gevoel van verslagenheid uitdrukken, enzoverder. Moran stelt dat 'habitualiteit' gevonden kan worden tussen reflexief gedrag en intellectueel zelfbewuste handelingen. Het gaat noch om een zuiver mechanisch of automatisch iets, nog om een puur onbewuste herhaling. Zoals Merleau-Ponty ook stelt, is 'habitus' geen kwestie van intellectuele kennis die de uitkomst is van een expliciet deliberatief proces. Het gaat om een belichaamde praxis die in feite extreem geïndividualiseerd is, aldus Moran.

Moran haalt buiten Merleau-Ponty nog een aantal andere auteurs aan vooraleer Husserl's opvatting verder te verduidelijken. Ik geef er één kort weer omwille van het feit dat er een rechtstreeks verband ten aanzien van eerder besproken elementen onmiskenbaar aanwezig is. Deze verbanden kunnen verhelderen wat het concept kan bijdragen en op welke manier dit verbonden kan worden met eerder besproken theorieën.

De fenomenologische socioloog Alfred Schütz bouwt in *The Phenomenology of the social world*, verschenen in 1932, verder op Husserl's bespreking van 'types', die sterk gerelateerd zijn aan de noties van 'habit', 'habitualiteit' en familiariteit, met 'typificaties'. Typificaties organiseren volgens Schütz onze ervaring rond empirische types, zoals bijvoorbeeld 'hond' of 'boom', en komen tot stand via associaties. Schütz stelt dat ons dagelijks leven bestaat uit het meester worden van wederkerende patronen. Wanneer we een hond van een nog ongekend ras tegenkomen op straat herkennen we toch dat deze hond toebehoort tot het 'type' hond. Hopelijk valt ook voor de lezer op dat deze omschrijving van 'habitualiteit' nauw gerelateerd is met Binswanger's begrip van 'innerlijke horizon' en met Conrads' concept van 'expressief-essentiële eigenschappen'. Bij Binswanger is dit het meest duidelijk, omwille van het feit dat hij zijn opvatting over mnemische schema's rechtstreeks koppelt aan Husserl's opvatting over types. Merk op dat we dus spreken over een concept, 'habitualiteit', waarover we zowel in subjectieve termen (de ervaring van het zien van een boom) als op structurele wijze (betekenisstructuur, mnemische schema's, ..) kunnen spreken. Bovendien relevant is het feit dat Husserl het concept verbindt met zijn analyse van de *Lebenswelt*. Voor objectieve empirische wetenschappers klinken termen als 'dynamic recurrent patterns', 'sensorimotor-coupling' en 'self-organising structures' vermoedelijk beter dan 'innerlijke horizon', 'mnemische schema's' en 'expressief-essentiële eigenschappen' of 'habitualities'. Een lezer vertrouwd met de laatste termen kan inzien dat deze zowel iets structureel als iets existentieel/existentiaal kunnen uitdrukken, terwijl we bij de meer empirische termen toch nog het gevoel hebben dat er een kloof bestaat tussen structurende processen en de 'leefwereld'. Deze argumentatie wordt hopelijk verderop duidelijk.

Husserl verstaat onder 'habitualiteit' een brede waaier van complexe gedragingen. Zowel individuele, sociale, belichaamde als culturele gedragingen worden door hem onder deze term gevat. Het ego is volgens Husserl een 'substraat van habitualiteiten'. Zo stelt hij dat

er een onderscheid gemaakt moet worden tussen verschillende perceptuele gewoonten die gaan van visuele waarneming tot het beeldbewustzijn (*Bildbewusstsein*) dat men opereert in het kijken naar een schilderij, een postkaart of andere mensen.

*“For Husserl, in his elaborate and multi-layered analyses, habits operate not just at the level of perceptual experience (where we group similar experiences together in various regulated ways), at the level of the embodied self, but also at the level of judgements what Husserl calls ‘convictions’ (Überzeugungen).”*⁴⁸

Een beslissing maken is volgens Husserl geen ‘atomisch element’ van mijn kennis maar affecteert mijn gehele zelf. Overtuigingen hechten zich volgens Husserl aan het ego en verworden er ‘bezittingen’ van.

Een volgend kenmerk is uiterst relevant. Husserl stelt dat beslissingen kunnen worden gereactiveerd en dat hiernaar kan teruggekeerd worden zonder dat het nodig is dat we opnieuw door het proces van oordelen over het geassocieerd bewijsmateriaal moet gaan. Opnieuw, belangrijk in het achterhoofd te houden is dat we op deze manier een koppeling maken van verschillende niveaus. Enerzijds kan er gesproken worden over structurerende mechanismen en processen, het ego als geheel van dynamische relaties en mechanismen. Hier kunnen we denken aan de constructie van betekenis als ‘transcendentiaal’ proces, of zo je wil, als organisch, dynamisch, structurerend proces. Anderzijds kunnen we spreken over de ‘levenswereld’, een ander verklaringsniveau die relaties tussen autonome ‘auto-poëtische’ existierende wezens kan beschrijven. En, met betrekking tot het probleem van reïficatie, kunnen we deze structuur ook beschrijven als de structuur ‘van iemand’.

*“Through these convictions, I have the constituted sense of being as a ‘fixed and abiding personal ego’ (als stehendes und bleibendes personales Ich).”*⁴⁹

‘Habitualiteit’ duidt voor Husserl op een bepaalde mogelijkheid van het ego, als een ‘ik kan’, ‘ik kon’ of een ‘ik had kunnen’. Deze mogelijkheden van het ego om actueel te worden verwijzen naar werkelijke ‘ego-ervaringen’. ‘Ik’ ben volgens Husserl een ego van capaciteiten. Denk in dit verband al even terug naar Kusters’ fenomenologie van de psychose, waar hij stelt dat een psychotisch patiënt meer bezig is met mogelijkheden dan met actuele realiteit (‘het kon zo zijn dat..’ ‘het is alsof..’ ‘een zogenaamde..’).

Moran stelt dat Husserl anderzijds het ego ook soms als een lege ‘ik-pool’ conceptualiseert die noodzakelijk is m.b.t. de continuïteit van mijn ervaring, in de zin van een transcendentiaal Kantiaans ego. In dit verband kunnen we terugdenken aan de analyse van Fuchs, die hieraan nauw aansluit. Mijn kritiek op Fuchs was dan ook net dat hij het ‘ik’ als zo’n lege pool voorstelt.

⁴⁸ Ibid., p. 61

⁴⁹ Ibid., p. 61.

Uit *Cartesianische Meditationen* en andere werken komt volgens Moran echter een heel ander beeld van 'habitualiteit' naar voren. Hier spreekt Husserl over een vol, concreet ego dat steeds beladen is met 'habitualiteiten' en handelingen in de wereld. In dit verband heeft Husserl het over een 'stijl' (*Lebensstil*) en een 'algemene stijl' (*Gesamtstil*). In *Cartesianische Mediationen* introduceert Husserl het begrip 'habitus' als een aanhoudende toestand volgens dewelke men zich vasthoudt aan beslissingen. Doorheen verworven beslissingen als overtuigingen constitueer ik mezelf als een stabiel en duurzaam ego met een persoonlijk karakter, aldus Husserl. Zo zijn 'habitualiteiten' voor Husserl geen individuele wijzen van gedrag maar omvatten ze evenzo duurzame beslissingen, waarden en oordelen gemaakt door een individu gedurende diens levensloop. Husserl stelt dat het concept 'gewoonte' als samenvattend kan gezien worden met betrekking tot het idee van 'habituële' actie en gedrag in de sociale sfeer. Het ego is stabiel, zo stelt Husserl, omwille van vastgezette gewoonten en 'bezittingen'. Merk op dat we hier in feite nog steeds spreken over structuren. Hoewel het oppervlakkig gezien lijkt dat Husserl het heeft over een psychologisch en soms sociologisch concept is dit mijns inziens niet wat er bedoeld wordt. Het is belangrijk in het achterhoofd te houden dat het hier niet gaat om een 'Freudiaans' concept van ego dat stoelt op een dualistische Descartiaanse ontologie. Evenmin gaat het hier om een antropologische of sociologische analyse van 'gewoontes'. Eerder moet gedacht worden aan wat men kan benoemen als de vorming van een 'referentiekader', een 'interpretatiekader' of een structuur van betekenis en relaties.

Husserl past het begrip 'habitualiteit' in dit verband toe op wetenschappelijke onderzoekers. Hij stelt dat empirische wetenschappers vaak geneigd zijn alles als natuur te beschouwen, omwille van hun 'habituële interpretaties' (*herrschenden Auffassungsgewohnheiten*). Humane wetenschappers op hun beurt zijn vaak geneigd alles als geestelijk op te vatten, als een historisch construct. Daardoor misinterpreteren empirische en humane wetenschappers volgens Husserl alles wat niet in het denkkader past.

Husserl stelt in diens genetisch fenomenologische analyse dat 'habitualiteit' een cruciale rol speelt op alle verschillende niveaus van de menselijke ervaring. Hij maakt een onderscheid tussen verschillende niveaus. Op het laagste zijn 'habits' volgens Husserl geassocieerd met het prereflexief bewustzijn en met bepaalde verlangens en driften die aan het ego voorafgaan. Op een lager niveau heeft 'habitualiteit' dus een niet-cognitief, passief karakter terwijl het op hogere niveaus doordrongen is van betrokkenheid op/van het ego. 'Habitualiteit' is volgens Moran niet alleen een kwestie van een intellectuele instelling of overtuiging, maar kan ook betrekking hebben op verlangens, gevoelens en emoties.

Moran verwijst naar Husserl's *Logische Untersuchungen* om het te hebben over de notie van associatie. In dit werk stelt Husserl associatie voor als een verbinding tussen twee (belichaamde) psychische ervaringen. Husserl spitst zich verder toe op 'associatieve

verbindingen'. Zo stelt hij dat er een, in Morans termen, *'felt mutual belongingness'* tussen gelijkaardige ervaringen bestaat. Ook al hebben we nooit exact dezelfde ervaringen meerdere keren, toch spreken we volgens Husserl over het hebben van dezelfde wensen, gevoelens, enz. Moran stelt dat het punt hier is dat we dezelfde soorten van (ervaringen van) gevoelens hebben, ook al voelt een 'token' van het 'type' gevoel anders aan. Zo kunnen we spreken over een bewustzijn van identiteit over verschillende episodes.

In een later werk, *Ideen II*, werkt Husserl deze analyse verder uit. Hier stelt hij dat 'habitualiteit' te maken heeft met het functioneren van een primitieve associatie die ongemerkt in ons gedrag functioneert. Moran parafraseert dit helder. Het zien van A 'herinnert' ons aan het zien van B. *"The similar motivates the similar under similar circumstances."*⁵⁰ Doorheen latere werken formuleert Husserl een opvatting over associatie als een principe van passieve genese, niet op te vatten als een blind mechanisch proces, maar als een intentioneel proces. Voor Husserl werken associatie en passieve genese doorheen het geheel van het psychische leven maar zijn ze in het bijzonder dominant op het pre-predicatieve niveau. Er dient volgens Husserl een onderscheid gemaakt te worden tussen verschillende soorten van associatie, waarvan één een deel is van een deel-geheel synthese.

*"The part 'demands' the whole – something uniform awakens something else that is uniform, which is not yet at all constituted as a unity explicitly for itself, and it does not demand the whole by a pure and simple awakening, but rather by a co-connected 'expectation', by the demand as coexisting as co-belonging to the unity. Even the force of this apperceptive expectation increases with the number of "instances" – or with habit, which amounts to the same thing."*⁵¹

In eerste instantie is Husserl geïnteresseerd in perceptuele ervaringen van fysische objecten die altijd gegeven zijn in een bepaald perspectief (*Abschattungen*) en in de manier waarop dit perspectief zich steeds naar de toekomst richt en linkt met eerdere perspectieven. Dit proces besprak ik eerder in de weergave van Husserls opvatting van het tijdsbewustzijn. In Merleau-Ponty's termen werd dit proces omschreven als een 'intentionele boog'. Nu wordt het opnieuw interessant met betrekking tot de relevantie van het concept 'habitualiteit' in relatie tot psychoses. Husserl past volgens Moran deze perspectivistische analyse ook toe op het ego.

*"Similarly, each temporal mode of the ego couples with the previous and the following ones. There are sensed continuities at the very heart of experience."*⁵²

Husserl heeft het over een 'rijk van associaties en gewoontes'. Een belangrijk element hierbij is dat hij 'habitualiteit' beschrijft als de 'eerste wet'. Eens we iets geloven dan is er de neiging om het te blijven geloven, om dit blijvend voor waar te aanzien. Het gaat in deze vorm van 'habitualiteit' niet om een actief innemen en verdedigen van een standpunt door een ego.

⁵⁰ Ibid., p. 62.

⁵¹ Ibid., p. 63.

⁵² Ibid., p. 64.

Merk op dat we iets kunnen zeggen over overtuigingen als structureel proces en over overtuigingen ‘van iemand’.

Het grootste deel van zijn analyse focust Husserl zich volgens Moran op de manier waarop bewuste ervaringen zich vastzetten en gesedimenteerde overtuigingen gaan vormen. Deze overtuigingen hebben betrekking op het prereflexief bewustzijn en moeten niet meer bewust gevormd worden. Ook dit deel is erg belangrijk in mijn verdere analyse van psychose. Het punt dat Husserl hier volgens Moran vooral wil maken is cruciaal. Husserl wil duidelijk maken dat de wereld zoals die verschijnt altijd al een voorgegeven wereld is die verschijnt aan een enorm gestructureerde belichaamde set van zinnelijke/zintuiglijke (sensuous) waarneming. Zo spreekt Husserl over een bepaalde ‘geaffecteerdheid’ (*Affektion*) van de zintuigen en focust hij op de manier waarom dit objecten predisponeert om te verschijnen op een bepaalde wijze. Verder erkent Husserl volgens Moran dat deze instinctieve drijfveren ‘*are layered over*’ en dat ze verschijnen in hogere vormen in meer complexe bewuste acten.

In dit verband kan steun gevonden worden bij de *Scaffolded Mind* hypothese, meer specifiek bij de opvatting van *affective scaffolding*. Volgens de *Scaffolded Mind* hypothese speelt de omgeving een cruciale rol in de causale ondersteuning en ontwikkeling van cognitieve processen. Cognitieve *agents* bewerken hun omgeving in functie van het ondersteunen en ontwikkelen van cognitieve vaardigheden. Colombetti en Krueger⁵³ stellen dat de omgeving niet enkel de cognitieve capaciteiten van de geest ondersteunt (*scaffold*) maar ook de affectieve capaciteiten. Michelle Maiese⁵⁴, een Amerikaanse filosofe, bouwt vanuit een enactivistisch kader verder op deze opvatting van Colombetti en Krueger.

Sterk vereenvoudigd uitgedrukt stelt het enactivisme dat cognitie dient opgevat te worden als een dynamische interactie tussen een organisme en de omgeving waarin dit organisme leeft. Organismen ontvangen niet passief informatie en prikkels vanuit een voorgegeven buitenwereld maar genereren betekenis vanuit een sensorimotorische relatie met de werkelijkheid. In de sensorimotorische koppeling wordt een wereld ‘voortgebracht’ (*ge-enact*). De term enactivisme werd voor het eerst geformuleerd door Thompson, Varela en Rosch. Thompson werkte deze opvatting verder sterk uit in *Mind in life*, waar hij stelt dat een ervaring van de wereld het resultaat is van een wederzijdse interactie tussen sensorimotorische ‘capaciteiten’ van een organisme en diens omgeving. Er bestaan verschillende varianten van het enactivisme, die in deze thesis onbehandeld blijven. Het enactivisme is nauw gerelateerd aan de opvatting van *Embodied Cognition*, volgens dewelke eigenschappen van de menselijke cognitie worden gevormd door aspecten van het lichaam

⁵³ G. Colombetti & J. Krueger, “Scaffoldings of the affective mind”, *Philos. Psychol.* 24 (2014) 8, p. 1157-1176.

⁵⁴ M. Maiese, “Affective Scaffolds, Expressive Arts, and Cognition”, *Frontiers in Psychology* 2016, <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2016.00359/full> (geraadpleegd op 5-4-2016).

(zoals het motorisch systeem, het perceptueel systeem, of de gesitueerdheid van een lichaam in relatie tot de omgeving) die niet beperkt zijn tot het brein. Het enactivisme van Thompson, Varela en Rosch vindt zijn wortels in de fenomenologie van Husserl.

Affectieve capaciteiten conceptualiseert Maiese als een ‘existentiële oriëntatie’. Concrete voorbeelden van de relatie ‘habitualiteit’ – *Scaffolded Mind* komen verder aan bod.

*“Just as a conceptual frame is a cognitive shortcut that people rely on in order to categorize features of their surroundings, an affective frame operates as a feeling-driven shortcut whose interpretive focus is targeted and contoured by an individual’s embodied desires and cares. Affective framing habits, developed over time, yield a pre-reflective, fine-grained contouring of a subject’s surroundings, so that she immediately can target and focus her attention. As a result, subjects interpret persons, objects, facts, states of affairs, and situations in terms of what they care about. Which information is relevant to a subject’s thoughts, for example, is partly a function of her desires, concerns, and overall perspective, so that the bodily feelings of affective framing functions as a structure-giving background to all experience and a presupposed context for all intellectual, practical, and social activity.”*⁵⁵

In *Experience and Judgment* stelt Husserl over ‘habitualiteiten’ dat ervaringen een ‘spoor’ (*Spur*) achterlaten. Dit spoor verwordt tot een ‘habitualiteit’ dat een leeg karakter krijgt als praktisch bezit. Moran stelt dat deze ‘habitualiteiten’ geen herinneringen zijn maar zelfs vergeten kunnen zijn. Verder stelt hij dat bij ‘habitualiteiten’ een nieuwe betekenis wordt verworven. Een object wordt waargenomen als drager van bepaalde eigenschappen. ‘Habitualiteiten’ hebben dus betrekking op een latent ‘spoor’ dat kan geactiveerd worden op elk moment door middel van een actieve associatie. *“The object has incorporated into itself the forms of sense (Sinnesgestalten) originally constituted in the acts of explication by virtue of a knowledge in the form of a habitus.”*⁵⁶ Deze primaire associatie gebeurt volgens Husserl reeds op het niveau van het pre-egoïsche niveau van passiviteit, of het pre-reflexief bewustzijn. Moran stelt dat dingen ervaren worden tegen de achtergrond van het onopgemerkte vertrouwde. Dit heeft volgens hem het effect dat dingen een ‘stimulus’ of ‘allure’ worden waarnaar het ego zich richt. Volgens Husserl worden oerimpressies geregistreerd op zo’n manier dat ze uiteindelijk geïncorporeerd worden en een blijvende bezitting van het ego vormen. Dit volgens Moran als een sneeuwbal die steeds groter wordt als we deze over een met sneeuw bedekte grasmat rollen. Op die manier evolueert ‘habitus’ volgens Moran van alerte ervaring naar een ‘slapende’ duurzame traditie.

In dit verband kunnen we opnieuw te rade gaan bij *philosophy of mind*, met name bij de *Extended Mind hypothesis*. Volgens deze opvatting is het bereik van het cognitie, en volgens sommige varianten ook het bewustzijn, niet beperkt tot het lichaam (en de hersenen)

⁵⁵ M. Maiese, “Affective Scaffolds, Expressive Arts, and Cognition”, *Frontiers in Psychology* 2016, p. 4, <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2016.00359/full> (geraadpleegd op 5-4-2016).

⁵⁶ Moran, “Edmund Husserl’s phenomenology of habituality and habitus”, art. cit., p. 65.

maar kan de omgeving deel uitmaken van cognitieve processen. Deze opvatting verschilt met sommige varianten van de *Scaffolded Mind* hypothese in die zin dat men sterkere claims maakt met betrekking tot het bereik van cognitie of bewustzijn. Deze voorbeelden kunnen evenzeer bekeken worden vanuit de *Scaffolded Mind* hypothese, zonder de sterkere claims van de *Extended Mind* hypothese te impliceren. Interpreteren we nu 'habitus' als een slapende duurzame traditie, dan kunnen we iets zeggen over een intersubjectieve structuur. 'Habitus' kan in dit verband in relatie tot intersubjectiviteit gezien worden als de dragende prereflexieve structuur (of *common sense*) die in elke intersubjectieve situatie tot stand wordt gebracht door een koppeling (of *attunement*) tussen *agents*. Deze structuur is 'gesedimenteerd', en in die zin statisch maar heeft ook een dynamisch veranderend karakter dat structureel en relationeel is. Dynamisch in die zin dat geen enkele *agent* deze volledig 'in zijn brein' heeft zitten en oproept.

'Habitus' in dit verband wijst op de intersubjectieve koppeling van gesedimenteerde 'slapende' structuren (of tradities). Ter illustratie kunnen we terugdenken aan een voorbeeld van Kusters, winkelen. Ik ga naar de winkel. Hierbij heb ik bepaalde verwachtingspatronen van wat een winkel is, wat ik hier kan vinden, welke rol geld hier speelt, wat de functie is van de persoon achter de kassa, wat mijn functie is als klant, enzoverder. Denken we nu in termen van *reversed engineering*, dan kunnen we in lijn met de *Scaffolded Mind* hypothese het materiële gebouw, de winkel, als omgeving voorstellen die patronen ('habitualiteiten' of gesedimenteerde betekenisstructuren) oproept in relatie tot onze eerdere ervaringen in die omgeving.

In mijn contact met de kassier gebeurt iets gelijkaardigs. Beide hebben we een bepaalde ervaringskennis die we niet bewust hoeven op te roepen of te construeren. Ik ben voor de kassier een klant, hieraan zijn bepaalde verwachtingspatronen van gedrag gekoppeld en een veld van mogelijkheden waarbinnen 'normale' interactie mogelijk is. Omgekeerd is de rol van de kassier ingebed in diezelfde context waarbinnen ik bepaalde gedragingen verwacht. We hoeven heel deze intersubjectieve en materiële context niet reflectief te overdenken. De koppeling van 'habitualities' in onze ontmoeting vergroot enerzijds ons cognitief veld en zet er tegelijkertijd restricties op. De kassier hoeft mij de regels niet op te leggen (of uit te leggen) en toch 'conformeer' ik me automatisch aan de set van regels in mijn handelen en spreken. Merk op dat ik kassier (en niet kassierster) schrijf, dit kan al enigszins als 'onnatuurlijk' ervaren worden gezien het meestal vrouwen zijn die de kassa's bemannen. Dit gevoel van 'onnatuurlijkheid' kan verklaard worden door te verwijzen naar onze eigen 'habituele' structuur, die een bepaald verwachtingspatroon in een bepaalde relationele context impliceert. In die zin is het mogelijk habituele structuren te 'ervaren'.

Onbetwifelbaar valt vast te stellen dat er iets te zeggen valt over de rol van belichaming in heel deze context. De meesten onder ons kennen waarschijnlijk het gevoel dat

men kan ervaren wanneer men in een erg drukke supermarkt aan de kassa wacht. Wanneer je eindelijk aan de beurt komt 'voel' je de druk van de ongeduldige mensen achter je. Toch is er niemand die rechtstreeks druk op ons uitoefent. Deze druk belemmert onze eigen lichamelijke motoriek zelfs, men laat iets vallen 'van de zenuwen', men vergeet de code van de bankkaart, enzoverder.. De gehele situatie creëert een bepaalde structuur waarop/waarin een lichamelijke reactie wordt ervaren. Enerzijds is er de 'materiële' structuur van de winkel die een eigen set van regels heeft, anderzijds is er de mensenmassa met een bepaalde set van verwachtingen van 'normaal' gedrag in de winkel. Wanneer we nu ervaren winkelaars worden leren de meesten van ons die structuur 'gewoon' worden. Aan diezelfde drukke kassa wordt geen greintje zweet meer gelaten en ben je de kalmte zelf.

Merk op: door één onderliggende structuur te bespreken kunnen we iets zeggen over intersubjectiviteit, subjectieve beleving en belichaamde ervaring. Van de belichaamde ervaring van 'druk' of 'stress' kunnen we trouwens evenzeer biologische relatiestructuren in verband brengen vanuit de onderliggende habituele structuur. Gevoelde emotionele ervaringen bezitten evenzeer een structuur die niet te reduceren valt tot de evolutionaire herkomst. Terugdenkend aan de analyse van Binswanger kunnen we trouwens opnieuw in relatie tot dit gebeuren 'in de wereld' ook iets zeggen over de structurering van het perceptueel veld, een ander niveau van verklaring maar niet los te denken van de situatie. Mnemische schema's zijn dan de onderliggende dynamische processen die 'nu' mijn perceptie structureren.

Om nu van de intersubjectieve, talig gestructureerde wereld terug te gaan naar de meer belichaamde relatie tot de wereld is een ander voorbeeld erg illustratief. Houdt de onderliggende idee van 'habitualiteit' geïllustreerd in het vorige voorbeeld in het achterhoofd, en denk ook aan de standaardformulering van de *Scaffolded Mind* hypothese. Het voorbeeld heeft betrekking op muurklimmen en de belichaamde 'habitualiteit' die zich hier ontwikkeld.

De eerste keer je in een klimzaal een route, de makkelijkste, opgaat wordt dit niet als vanzelfsprekend ervaren. Er wordt angst, een belichaamd gevoel, ervaren door een gebrek aan ervaring met zekeringen, touwen en hoogte. Hoewel de routes per kleur herkenbaar zijn, is de 'route' eigenlijk nog niet zichtbaar. We zien wel welke handgrepen we mogen gebruiken maar kennen/kunnen de juiste bewegingen en technieken niet. Klimmen is daardoor in het begin veel vermoeiender en intensiever omwille van het feit dat je de lichaamsbewegingen niet onder de knie hebt, niet in staat bent de route te zien en zo snel mogelijk omhoog wil omwille van het angstgevoel. Wanneer nu eenmaal een bepaald niveau bereikt is, laten we zeggen een route niveau 5, dan heeft er zich een bepaalde 'habitus' ontwikkeld. Dit niveau bereiken we trouwens door middel van een gradueel leerproces dat wordt ondersteund door gradaties van klimroutes, een menselijke bewerking van de omgeving. Het angstgevoel is niet meer prominent aanwezig, bewegingen, draaiingen en evenwicht zijn beter beheerst en men

‘voelt aan’ op welke manier men een route kan beklimmen. Ook al gaat men een half jaar niet meer klimmen en is men fysiek niet sterker dan die eerste keer, wanneer men terug gaat klimmen is men (meestal) nog steeds in staat de route van het niveau 5 te beklimmen, met minder moeite dan de eerste keer het laagste niveau beklommen werd. Net zoals niet steeds dient uitgelegd te worden op welke manier een supermarkt functioneert, hoeft men niet opnieuw te leren hoe men een muur beklimt. Merk op dat hiermee met hetzelfde begrip, ‘habitualiteit’, iets gezegd kan worden over een sociale, talige structuur en over een belichaamde activiteit. Trouwens, dit gebeuren heeft ook een subjectief psychologisch en sociaal karakter. Het gaat om het leren van een vaardigheid in een intersubjectieve context, waarbij ook een gevoel van onzekerheid ervaren wordt ten aanzien van anderen. De ‘klimwereld’ heeft bovendien een eigen ‘stijl’, in Husserls betekenis.

Ons talig denken is echter meer dan de belichaamde habitualiteit een circulair dynamisch proces dat ook een zekere paradoxaliteit bezit. Enerzijds is ons denken gebaseerd op de manier waarop we de wereld ervaren (bvb. onze ervaringen met winkelen), anderzijds is de ervaring van die wereld afhankelijk van eerder gesedimenteerde betekenisstructuren. Ik vertrek met een interpretatie die afhankelijk is van eerdere ervaringen. Ik ‘ervaar’ vanuit eerdere (reflexieve en prereflexieve) interpretaties van eerdere ervaringen. In zekere zin is dit een bodemloos proces dat slechts een grond vindt in gesedimenteerde maatschappelijke, sociale, historische, linguïstische en culturele patronen die onze cognitie mee dragen. Een stad is geen verzameling van stenen en gebouwen, de gebouwen materialiseren een functionele onderlinge structuur van relaties. Die structuur ‘bestaat’ vooraleer we deze kunnen begrijpen. Als we ons een kind voorstellen dat we niet opvoeden of geen taal leren, dan zal dit kind niet in staat zijn deze functionele structuur te begrijpen en te zien. Dit kind zou slechts een verzameling van op elkaar gestapelde stenen zien in een bepaalde visuele en logische structuur. (De structuur die Husserl beschrijft in zijn perspectivistische analyse van de waarneming.) Enerzijds bestaat de structuur onafhankelijk van het kind, zonder kennis van de historische ontwikkeling en functionele rol van die structuur is deze echter niet (meer) zichtbaar. In die zin zou de gesedimenteerde betekenisstructuur zichtbaar in de onderliggende relaties tussen gebouwen niet meer cognitief bereikbaar zijn, en kunnen we spreken over een netwerk van betekenisrelaties die nog wel bestaat maar in zekere zin ‘dood’ is, vergelijkbaar met een onbereikbare herinnering in onze geest.

Een ander belangrijk aspect van ‘habitus’ en ‘habitualiteit’, dat bij het voorgaande aansluit bespreekt Moran onder de titel “*Social Habituality, normality and Tradition*”. Zoals eerder gesteld heeft Husserl het ook over ‘habitualiteit’ in relatie tot sociale en culturele sferen. In die zin spreekt hij niet enkel over een singuliere ‘habitualiteit’, toebehorend aan een ego, maar ook over een sociale ‘habitualiteit’. Hiermee vinden we ook aansluiting bij

Bourdieu⁵⁷, die dit proces in de sociale en culturele sfeer voorstelt als een min of meer anoniem collectief systeem dat praktijken institutionaliseert, doorgeeft en stabiliseert in een samenleving. Deze collectieve ‘habitus’ wordt geïnternaliseerd, aldus Bourdieu, als een tweede natuur en verwordt tot een belichaamde staat. ‘Habitualiteit’ wordt voor Bourdieu een belichaamde instantiatie van een routine, evenals een soort van sociale productie en reproductie. Bourdieu legt sterk de nadruk op de sociale en culturele sferen en minimaliseert de rol van individuele ‘habitualiteit’. Husserl daarentegen probeert de werking van ‘habitualiteit’ zowel op individueel niveau als op het sociale niveau een plaats te geven, hierbij documenteert hij de transformaties die plaatsvinden in de overgang van het ene naar het andere niveau.

Opnieuw wordt Husserls analyse relevant met betrekking tot psychoses. Husserl stelt dat hogere orde toestanden voortkomen uit lagere prereflexieve toestanden. Hij erkent dat zowel individuen als sociale en etnische groepen hun eigen ‘habitus’ (of cultureel gesedimenteerde betekenisstructuur) hebben. Dit is van belang wanneer ik verderop mijn these probeer te staven aan de hand van feiten. Ik geef al mee dat de prevalentie van psychoses bij tweede generatie immigranten, onder andere uit de Afrikaanse Caraïben in het Verenigd Koninkrijk, beduidend hoger ligt dan bij de autochtone bevolking. *“We count races in this way in so far as the commonality of outer physical habitus goes hand in hand with social characteristics.”*⁵⁸ Moran stelt dat we mensen herkennen op basis van familiale patronen: familiegelijkenissen (inclusief fysieke), typische sociale verbanden, enzoverder. Het gaat hier om schemata waarnaar soms verwezen wordt, niet noodzakelijk pejoratief, als stereotypes. Het ego constitueert zichzelf volgens Moran dan ook niet doorheen de reflectie maar door het doorleven van diens belangen die weggericht zijn van het ego, op de wereld.

Husserl worstelde volgens Moran met het conceptualiseren van het ego als een dynamisch opvatting van persoonlijkheid. Zo is het volgens Husserl het ego dat zichzelf uitoeft, zichzelf habitueert, het verwerft capaciteiten en stelt zichzelf doelen. Bovendien, met betrekking tot intersubjectiviteit, wordt onze persoonlijke ontwikkeling sterk beïnvloed door andere mensen. Anderen penetreren onze ziel, zo stelt Moran. In dit verband stelt Husserl dat men de ‘habitus’ van anderen op een gelijkaardige manier verwerft zoals in de individuele sfeer. Ook dit gegeven is interessant m.b.t. psychoses. Denk bijvoorbeeld terug aan Kusters opvatting met betrekking tot het vervagen van grenzen tussen binnenwereld-buitenwereld.

Een ander belangrijk punt ten aanzien van psychoses is Husserls bespreking van ‘normaliteit’ en ‘optimaliteit’. Volgens Husserl drukt normaliteit de manier waarop de wereld

⁵⁷ P. Bourdieu, “The Habitus and the Space of Life-Styles”, in: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, translated by Richard Nice, Cambridge: Harvard University Press, 1984, p. 169-215.

⁵⁸ Ibid., p. 66.

gegeven is in een bepaalde horizon van vertrouwdheid uit. Door middel van de eenheid van heden, verleden en toekomst worden objecten die we tegenkomen onthuld in de ervaring, waarbij de herinnerde ervaring een essentiële orde afbakent volgens dewelke we nieuwe objecten verwachten te ervaren.

*“Everything presented to experience is characterized as ‘normal’ (according to an outline ‘style’) or ‘abnormal’ (where there is a break or disruption of the pre-delineated intentions or expectations).”*⁵⁹

Moran stelt dat deze opvatting erg breed is. Niet enkel de manier waarop een individu objecten ervaart valt hieronder, maar ook de particuliere manier van gegevenheid van de intersubjectieve wereld en de normale gang van zaken of *flow* of harmonieuze confirmatie.

*“Normality is experienced as ‘concordance’ (Einstimmigkeit) with regard to perceptual objects, or, as practical familiarity with certain experiences and circumstances, or, again, as lack or deficiency of certain faculties and capacities.”*⁶⁰

In verband met de levenswereld stelt Husserl de relatie tussen normaliteit en abnormaliteit voor als een ervaring van de ‘thuiswereld’ (*Heimwelt*) of ‘nabije wereld’ (*Nahwelt*) in tegenstelling tot de ‘vreemde wereld’ (*Fremdwelt*). Zo wordt het gemeenschapsleven, taal, enzoverder geleefd volgens vertrouwde ‘habits’ en tradities die gedeeld worden binnen een gemeenschap of cultuur: de ‘thuiswereld’. Verschillende betekenissen van normaliteit kunnen volgens Husserl bovendien door elkaar weven en in die zin aan elkaar gerelateerd zijn.

Een verder punt dat Moran toelicht is dat voor Husserl ‘habitualiteit’ een constitutieve structuur en een constitutief principe is. Ook dit punt is interessant in verband met de zoektocht naar overbruggingsprincipes. Husserl stelt dat ‘habitualiteit’ niet enkel werkzaam is op niveau van onze persoonlijke en sociale constitutie, de sociale en culturele werelden, maar ook werkzaam is in de manier waarop de natuur aan ons verschijnt. Ook de natuur heeft volgens Husserl een bepaalde ‘stijl’, de *“empirical over-all style”*. Zo gebruikt Husserl het concept ‘habit’ in zijn *Krisis* om iets uit te drukken over het verloop van de wereld zelf. In eerste instantie lijkt dit vreemd te zijn. Die wereld kent hij een zekere ‘habitualiteit’ toe in die zin dat er continuïteit valt vast te stellen, de wereld als geheel heeft zijn ‘habitualiteit’. Als we echter opnieuw in het achterhoofd houden dat ‘habitualiteit’ betrekking heeft op structuren en patronen van causatie kunnen we denken aan *Dynamic Systems Theory*. Deze mathematische theorie probeert veranderingen over een tijdspanne te begrijpen in fysische en artificiële systemen. Kenmerkend voor de *Dynamic Systems Theory* is dat deze theorie zich steeds baseert op onderliggende wetten die worden afgeleid van bepaalde theorieën: Newtoniaanse mechanica, mathematische economie, enzoverder. Husserl verzet zich in *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie* echter

⁵⁹ Ibid., p. 67.

⁶⁰ Loc. cit.

expliciet tegen de idee dat alles in mathematische theorieën kan uitgedrukt worden, en stelt dat deze als een ideeënkleed over de werkelijkheid worden gehuld.

Ten slotte, een belangrijk punt, stelt Moran dat 'habit' volgens Husserl ook nog in ruimere zin wordt begrepen als de manier waarop een algemene 'instelling', 'houding' of 'collectieve manier van denken' (*Einstellung*) wordt doorleefd. Deze instelling kwam eerder al aan bod met betrekking tot de 'habitualiteit' van wetenschappelijke onderzoekers. In dit verband contrasteert Husserl de 'fenomenologische habitus' van zelfobservatie met de meer normale habitus van de 'natuurlijke instelling'. Eerder had ik het over 'referentiekader', breder opgevat. Ondertussen kan het enigszins zichtbaar zijn op welke manier er zo van zintuiglijke perceptie naar structurerende processen naar mnemische schema's naar betekenis gegaan kan worden. Met de opvatting van 'habitus' als een 'instelling', 'houding' of 'collectieve manier van denken' komen we op zo'n breder referentiekader. Wat Moran hierover zegt kan verhelderend zijn met betrekking tot mijn gebruik van het concept bij de analyse van psychoses, meer als enkel een overbruggingsprincipe.

*"In this sense, habitus expresses the manner in which stance-taking is informed by a certain discipline or practice of viewing and considering. In the phenomenological reduction, the habitual survives, but in altered form."*⁶¹

Husserl zegt hierover dat we via de fenomenologische reductie de validiteit van de wereld tussen haakjes zetten waardoor slechts 'mijn geloven in de wereld', 'mijn corresponderende habitualiteit', 'mijn wereldervaring' subjectief beschikbaar blijft. Wat Husserl in dit verband benoemt als de 'natuurlijke instelling' is bijzonder relevant. In de normale gang van deze 'natuurlijke instelling' wordt het leven volgens Husserl habitueel geleefd. De 'natuurlijke instelling' is een instelling die zichzelf 'verduistert'⁶² en die verborgen blijft voor zichzelf. Husserl zegt hierover dat het een instelling met oogkleppen is. Slechts door middel van een radicale 'verandering van instelling' (*Einstellungsänderung*) kan deze volgens Husserl aan het licht gebracht worden. Echter, zo stelt Moran, blijft de 'natuurlijke instelling' als habitus beschikbaar in het licht van de nieuwe instelling, ze wordt niet ontkracht of geïnvaleideerd.

*"In the natural attitude, a particular habituality inhabits and permeates our own first-person bodily experience, our experience of temporality, our attitude towards physical objects, space, time, causation, personhood, continuity of existence of entities, the whole manner in which the world is presented as surrounding world, familiar world, and so on. There is a "general thesis" (Generalthesis) or universal positing in operation which includes an overall presumption of actuality, of being really there."*⁶³

⁶¹ Ibid., p. 69.

⁶² Het Engelstalig werkwoord 'to obscure', dat Moran gebruikt, is beter van toepassing.

⁶³ Ibid., p. 70.

Hoewel Moran het nergens heeft over psychoses kunnen we vanzelfsprekend opnieuw een terugkoppeling maken. Ik vraag opnieuw enige openheid aan de sceptische lezers, die hopelijk ondertussen kunnen inzien dat een terugkoppeling naar structurele processen nog steeds mogelijk is. We kunnen van processen (bvb. *Scaffolded mind*) naar structuren naar psychologische schemata (bvb. Piaget) naar sociologische structuren (bvb. Bourdieu). Denk in eerste instantie terug aan Binswanger, die stelt dat men vanuit psychoses en andere neuropsychiatrische stoornissen in staat is ‘fenomenologische reducties’ door te voeren waartoe we vanuit het standpunt van de reflectie niet in staat zijn. Als Husserl stelt dat we slechts via een ‘radicale verandering van instelling’ de ‘natuurlijke instelling’ aan het licht kunnen brengen dan kunnen we spreken over een psychose als een ‘radicale verandering van instelling’. Moran zegt echter dat de ‘natuurlijke instelling’ beschikbaar blijft en niet ontkracht of geïnvalideerd wordt in het licht van een nieuwe instelling. Een fundamenteel kenmerk van psychoses is volgens mij dat deze ‘natuurlijke instelling’ net wel ontkracht en geïnvalideerd wordt. Denk in dit verband aan terugkerende patronen en thema’s⁶⁴ bij psychoses, die in het licht van een poging tot ‘unificatie’ (of herstel van de ‘natuurlijke instelling’) gezien kunnen worden. Als ik stel dat fundamentele structuren op de helling komen te staan dan heb ik het in dit verband over de ‘habituele’ structuur van de ‘natuurlijke instelling’.

Husserl heeft het over oogkleppen wanneer hij stelt dat de ‘natuurlijke instelling’ zichzelf verduistert en verborgen blijft voor zichzelf. Deze analogie doet ons in eerste instantie denken aan de oogkleppen die we een paard opzetten wanneer deze een kar voorttrekt. In dit verband denken we al snel, in behavioristische termen, aan een overvloed van ‘prikkels’. Met betrekking tot psychoses dienen we echter onze conceptie van oogkleppen anders op te vatten, in de lijn van voorgaande analyse. De natuurlijke instelling, die bestaat uit ‘habituele’ structuren, kan opgevat worden als onze oogkleppen. De natuurlijke instelling is echter niet slechts als oogkleppen een filter, het is een ‘referentiekader’ van waaruit we de wereld ervaren en interpreteren. Dit referentiekader is zowel een filter als een betekenisstructuur als een relatie organisme-wereld als een subjectieve psychologische structuur die ingebed is in een intersubjectieve structuur. Het omvat het ego als ‘lege pool’ en evenzeer het ego als belichaamd, beleefd en existierend. Als ik stel dat de ‘natuurlijke instelling’ ontkracht en geïnvalideerd wordt dan wordt duidelijk dat zowel de structurerende processen als de beleefde werkelijkheid een plaats kunnen vinden in mijn opvatting. Het gaat om de gehele verhouding van een subject tot de werkelijkheid waarover iets gezegd moet worden. Dit kan erg abstract en vaag klinken, maar voorgaande analyses hebben ondertussen hopelijk verduidelijkt op welke manier dit dient opgevat te worden.

⁶⁴ Deze thema’s worden uitvoerig besproken en beschreven in: W. Kusters, *Filosofie van de Waanzin*, op. cit., 758 p.

Tot slot nog een extra toelichting over Husserls analyse van 'habitualiteit'. Moran stelt terecht dat deze analyse niet dient opgevat te worden als een theorie van 'habit' en 'habitualiteit' op zich, al helemaal niet in de zin van een verklarende positief wetenschappelijke theorie. Husserl beschrijft en identificeert manifestaties en werkingsprocessen van 'habitualiteit' op verschillende niveaus van bewuste ervaring. Zo gaat hij van de 'habitualiteit' van drijfveren en instincten, via perceptuele en motorische intentionaliteit van een belichaamd subject, naar collectieve vormen van 'habitualiteit' die we ervaren in de samenleving die hij samenvat als 'traditie'. Deze opvatting dient bekeken te worden vanuit het licht van Husserls 'genetische fenomenologie'. Deze fenomenologie heeft niet enkel betrekking op de 'statische' totstandkoming van de wereld maar ook op de manier waarop betekenis tot stand komt. Deze methodologie omvat een 'retrogressie' (*Rückgang*), 'regressief onderzoek' (*Rückfragen*), een 'destructie' of 'deconstructie' (*Abbau*) van onze gevormde ervaring. Hiermee kan een domein van constitutieve operaties blootgelegd worden waarvan zowel de passieve genese als de algehele functionering van 'habitualiteit' kan geanalyseerd worden.

3.3 PSYCHOSE GEHERCONCEPTUALISEERD

Aan de hand van ideeën, hypotheses en concepten die ik tot dusver besproken heb probeer ik in wat volgt een eigen hypothese uit te werken en toe te lichten. Met behulp van het concept 'habitualiteit' wil ik tegemoet komen aan de kritiek die ik eerder uitte op Conrad, Binswanger en Fuchs. Dit door te laten zien dat een opvatting van het ego als 'ik-pool' niet volstaat in de analyse van psychoses. Zoals eerder duidelijk werd kan het concept 'habitualiteit' een bredere analyse mogelijk maken. Voorgaande analyses blijven interessant maar kunnen verbonden worden in een breder kader. Zo kan Fuchs' opvatting die focust op belichaming verbonden worden met de opvatting van Conrad en Binswanger door het te hebben over 'habitualiteit'. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van bestaande theorieën, zoals verschillende varianten van de *Scaffolded Mind* hypothese, die cognitie en belichaming probeert in relatie tot elkaar te brengen. Bovendien ben ik er van overtuigd dat hiermee ook de koppeling gemaakt kan worden met andere invalshoeken. Zo sluit de opvatting van Piaget, m.b.t. de ontwikkeling van het bewustzijn, sterk aan bij de opvatting van Binswanger en Husserl over 'types' of 'mnemische schema's'. Verschillende niveau's van verklaring dienen in relatie tot elkaar gebracht te worden.

Eerst herbekijk ik de waanstemming, vanuit verschillende opvattingen die eerder aan bod kwamen. Ik verbind de waanstemming met *common sense*, 'natuurlijke vanzelfsprekendheid' en 'leefwereld'. Hierna volgt een analyse van 'wat' in mijn opvatting een psychose is, wat mogelijke oorzaken en gevolgen zijn en relaties hiertussen. Omdat er zo veel verschillende niveaus van verklaring in rekening gebracht dienen te worden is het onmogelijk

dit perfect uit te werken. Ik ben dan ook geen psychiater, psycholoog, bioloog of neurowetenschapper. Het is de bedoeling te tonen op welke manier verschillende niveaus van verklaring in een bepaald kader samengedacht kunnen worden.

3.3.1 DE WAANSTEMMING HERBEKEKEN: DOORBRAAK

Wanneer er gesproken wordt over de waanstemming lijken zowat alle auteurs het erover eens te zijn dat we hierbij het proces dat onze waarneming structureert moeten gaan bekijken. Dit beeld komt zowel naar voren uit de opvatting van Kusters, als de opvattingen in *Handboek Psychose*, als de opvatting van Binswanger, Conrad en Fuchs. Mijns inziens is de focus op zintuiglijke perceptie en de waanstemming als reactie daarop te beperkt en een foutieve weergave van wat er zich afspeelt. Van Jaspers, in zijn analyse van *primaire wanen*, leren we dat perceptie ook steeds een perceptie van betekenis is. Conrad en Binswanger brengen ons een stap verder, in die zin dat perceptie niet slechts wordt opgevat als een structureel proces dat onze waarneming ordent in een voorgrond-achtergrond structuur. Door te spreken over perceptie van betekenis wordt het minder problematisch om cognitieve benaderingen te verbinden met een opvatting zoals die van Fuchs. In dit verband is mijn voorstel om wanen bij psychoses niet slechts op te vatten als een reactie op een gewijzigde perceptie van objecten. Blankenburg biedt hiervoor al aanknopingspunten door een psychopathologie van *common sense* voor te stellen.

Ten eerste is het niet enkel de ‘innerlijke mutuele coherentie’ van objecten die aan verandering onderhevig is. Ook de betekenisstructuur waarbinnen deze objecten zijn ingebed verandert. Hierbij kunnen we terugdenken aan het concept ‘habitualiteit’, dat deze betekenisstructuur voorstelt als ‘gesedimenteerd’ en hierbij verschillende niveaus onderscheidt, die gaan van perceptie, tot overtuigingen, tot intersubjectiviteit. Voor deze opvatting is steun te vinden bij onder andere Blankenburg, die centraal in zijn onderzoek naar schizofrenie een analyse van *common sense* plaatst. In het artikel “*Schizophrenia and Common Sense: Study of 3 single cases*”, denken een aantal auteurs verder in deze lijn. Jean Naudin en anderen stellen in dit artikel dat “*the specific deficit in Schizophrenia bears on the constitution of common sense*”⁶⁵. Naudin et al. koppelen de constitutie van een zelf (een ‘vol’ ego) aan de constitutie van *common sense*.

Zowel Conrad als Binswanger zien in dat de ‘innerlijke horizon’ van het gepercipieerde aan verandering onderhevig is. Conrad zegt hierover dat patiënten in de waanstemming het gevoel hebben dat de wereld fundamenteel veranderd is en stelt dat de interne motivationele-emotionele toestand veranderd is. Binswanger stelt dat tijdens de waanstemming fragmenten van de ervaring eruit springen tegenover een getransformeerde of gefragmenteerde

⁶⁵ J. Naudin et al., “Schizophrenia and Common Sense: Study of 3 Single Cases”, *Psychopathology* 33 (2000) 5, p. 277.

achtergrond. Deze fragmenten van ervaringen worden volgens hem niet langer gesynthetiseerd in het continuum van de ‘natuurlijke ervaring’. Enerzijds is de analyse van Binswanger beperkend, wanneer we deze analoog beschouwen aan die van Fuchs. Zo maken beide auteurs de vergelijking met de droomtoestand. Zowel Fuchs als Binswanger stellen dat er een probleem is m.b.t. het anticipatorische, prospectieve aspect van perceptuele binding. Binswanger sprak in dit verband over verslaptte mnemische schema’s, Fuchs over de verwijding van ‘de prospectieve kegel’. De focus op het prospectieve is te beperkt om de waanstemming, en het psychotisch proces, beter te begrijpen.

De terugkoppeling naar Husserl is trouwens niet moeilijk te maken. Sebastian Luft stelt in *“Husserl’s notion of the Natural Attitude and the Shift to Transcendental Phenomenology”* dat de ‘innerlijke horizon’ te maken heeft met een bepaalde ‘stijl’, en koppelt hiermee het begrip rechtstreeks aan Husserls opvatting van normaliteit (en ‘habitualiteit’).

“The horizon is an open infinity but with definiteness regarding its style of being carried out: the world of art has its own styles and “rules” as opposed to the world of business, etc. ... To say a world has a certain style is equivalent to saying that it is guided by concordance (Einstimmigkeit). Certain breaks with the concordance will not destroy the concordance as such, but integrate them into it, thereby modifying the concordance.”⁶⁶

Binswanger biedt aanknopingspunten waarmee verder gegaan kan worden. Om dit te begrijpen dienen een aantal stappen opnieuw doorlopen te worden. Ten eerste heeft Binswanger het over een ‘object-type’ of ‘schema’ dat geactiveerd wordt op het niveau van objectherkenning dat verantwoordelijk is voor de ‘innerlijke mutuele coherentie’ van *Abschattungen*. De ‘innerlijke mutuele coherentie’ is in dit verband cruciaal. In dit verband kunnen we terugdenken aan Husserls opvatting van ‘habitualiteit’ als constitutieve structuur en constitutief principe. Hierdoor hoeven we ons niet meer te beperken tot een analyse van de veranderde waarneming van (de betekenis van) objecten. Ook relatiestructuren op verschillende niveaus van betekenisconstructie hebben een dergelijke ‘innerlijke mutuele coherentie’. Husserl vat die gepercipieerde ‘innerlijke mutuele coherentie’ samen als de ‘natuurlijke instelling’. Zoals eerder bleek uit het citaat kunnen we verschillende niveaus van de psychotische ervaring in verband brengen vanuit deze ‘natuurlijke instelling’. Bekijk in dit verband opnieuw hoe deze natuurlijke instelling wordt omschreven, uitgewerkt vanuit een theorie van ‘habitualiteit’ en denk in dit verband terug aan mijn voorbeeld van winkelen.

“... a particular habituality inhabits and permeates our own first-person bodily experience, our experience of temporality, our attitude towards physical objects, space, time, causation, personhood, continuity of existence of entities, the whole manner in which the world is presented as surrounding

⁶⁶ S. Luft, “Husserl’s Notion of the Natural Attitude and the Shift to Transcendental Phenomenology”, *Analecta Husserliana* (2002) 80, p. 6.

world, familiar world, and so on. There is a “general thesis” (Generalthesis) or universal positing in operation which includes an overall presumption of actuality, of being really there.”⁶⁷

In eerste instantie kunnen we in verband met de waanstemming terugdenken aan Husserls opvatting van de ‘natuurlijke instelling’ als een instelling met oogkleppen, een instelling die verhult en verduistert. In die zin kunnen we deze instelling voor mijn huidig doel even interpreteren als een filter. Evengoed kunnen we de bespreking van *common sense* hierbij betrekken, als dragende intersubjectieve habituele structuur van schema’s. Ook de *common sense* ‘filtert’ (en structureert), in een intersubjectieve wereld, onze waarneming en interpretatie van interacties in en met de wereld. Zoals eerder gesteld zijn er prereflexieve processen actief die onze waarneming structureren, ook met betrekking tot betekenisconstructie. Husserl sprak in dit verband over passieve genese. Deze passieve genese beperkt zich niet slechts tot objectperceptie. Via de notie van ‘habitualiteit’ kunnen we ook spreken over een passieve genese van een *common sense* structuur. Het is niet zo dat we ons *common sense* kader bewust actief constant vormen, ook verbanden en relaties hiervan vormen zich voor een groot deel via een prereflexief proces in de ontwikkeling. Deze opvatting werkte Blankenburg sterk uit. Het gaat dus ook om een sociaal, intersubjectief proces dat zich steeds voltrekt in een relatie belichaamd subject – wereld.

Denk in dit verband aan Piaget, die spreekt over assimilatie, accommodatie en equilibratie in *The Construction of Reality in the Child*⁶⁸. Hij spreekt hierover in relatie tot de ontwikkelingsfasen van de structuur van het bewustzijn. Deze ontwikkeling stelt Piaget voor als een dynamisch procesmatig gebeuren dat zich ontvouwt in een interactie organisme-omgeving. Piaget stelt dat een structuur andere structuren kan assimileren. Met assimilatie beschijft Piaget een proces dat ergens ligt tussen de analyse van mnemische schema’s van Binswanger en de opvatting van Bourdieu m.b.t. ‘habitualiteit’. In overeenstemming met de *Scaffolded Mind* hypothese koppelt Piaget ‘sensorimotorische intelligentie’, het leren hanteren van het lichaam in relatie tot de omgeving, aan de ontwikkeling van conceptueel denken. Een assimilerende structuur (*bvb. het type ‘hond’*) neemt volgens Piaget een geassimileerde structuur (*bvb. ‘een Duitse herder die we zien’*) op. Hierbij is accommodatie de verandering van een structuur die het gevolg is van een assimilatieproces. De structuur van de ‘Duitse herder’ past zich aan aan de structuur van ‘hond’. Deze opvatting vertoont veel gelijkenissen met die van Binswanger en Husserl en illustreert de verbinding tussen habitualiteit en ‘mnemische schema’s’. Piaget stelt dat deze beide mechanismen in een gezonde ontwikkeling in evenwicht dienen te zijn, waarvoor het proces dat hij benoemt als equilibratie zorgt. Het concept equilibratie lijkt trouwens sterk gerelateerd aan Husserls concept van *Einstimmigkeit*.

⁶⁷ Moran, “Edmund Husserl’s phenomenology of habituality and habitus”, op. cit., p. 70.

⁶⁸ J. Piaget, *The Construction of Reality in the Child*, Abingdon: Routledge, 2000, p. 349-386.

*“Accommodation of mental structures to reality implies the existence of assimilatory schemata apart from which any structure would be impossible. Inversely, the formation of schemata through assimilation entails the utilization of external realities to which the former must accommodate, however crudely. Assimilation and accommodation are therefore the two poles of an interaction between the organism and the environment, which is the condition for all biological and intellectual operation, and such an interaction presupposes from the point of departure an equilibrium between the two tendencies of opposite poles.”*⁶⁹

Bekijken we nu opnieuw de *common sense* of de ‘natuurlijke instelling’ als filter (hoewel het ook een dynamisch procesmatig en structureel karakter heeft), dan kunnen we iets zeggen over de waanstemming. Het is mijn opvatting dat er in de waanstemming iets gebeurt met de ‘innerlijke mutuele coherentie’ van de *common sense*, de ‘natuurlijke instelling’ en de mnemische schema’s. De manier waarop we de wereld zien en interpreteren, en onze interactie met de wereld, wordt gelimiteerd en gestructureerd door ‘habituële’, gesedimenteerde betekenisstructuren of schema’s. Deze structuur kunnen we ook opvatten als een referentiekader (cf. Binswanger en Conrad) of breder opgevat als een ‘wereldbeeld’, dat wat Husserl een *Generalthesis* noemt. Deze *Generalthesis* is bovendien steeds het referentiekader ‘van iemand’. In deze context is een citaat van Kusters uit *Pure Waanzin* interessant, waarmee trouwens ook de koppeling gemaakt kan worden met Fuchs en Conrad die een psychose vergelijken met een droomtoestand.

*“Een psychose doorbreekt – als een droom met open ogen – de censuur van de alledaagse denkgewoonten waarmee we beelden, gedachten en fantasieën over de uiterlijke realiteit filteren.”*⁷⁰

Over psychoses zegt men meestal dat ze ‘doorbreken’. De waanstemming kan gezien worden als de fase van doorbraak. Hierover zegt men (zie eerdere citaten) dat alles een nieuwe betekenis verkrijgt, de omgeving op één of andere manier veranderd is en op een subtiele doordringende manier in een nieuw licht verschijnt. Er gebeurt met andere woorden zowel iets op gebied van zintuiglijke perceptie als iets m.b.t. cognitieve processen. Vaak interpreteert men racende gedachten als een reactie op een veranderde perceptie. Dit kan echter ook anders geïnterpreteerd worden, rechtstreeks verbonden met structurerende processen, mnemische schema’s en een gesedimenteerd habitueel interpretatiekader (of *common sense* kader). De waanstemming dient volgens mij gezien te worden als de beginfase van een deconstructie van de ‘habituële’ gesedimenteerde betekenisstructuur. Een verhelderende analogie is die van de dam, waarbij de waanstemming als het begin van de eerste scheuren kan opgevat worden vooraleer de dam doorbroken wordt en de opgehoopte stroom water ten volle het achterliggende land en de ‘gesedimenteerde’ stroompjes die het landschap vormgeven overspoelt.

⁶⁹ Piaget, *The Construction of Reality in the Child*, op. cit., p. 353

⁷⁰ Kusters, *Pure Waanzin*, Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds, 2005, p. 98.

Om dit wetenschappelijk operationaliseerbaar te maken kan gedacht worden aan de netwerktheoretische benadering die gebruik maakt van inzichten uit *dynamic systems theory*. In dit verband stellen van de Leemput et al. in “*Critical slowing down as early warning for the onset and termination of depression*”⁷¹ dat complexe systemen (zoals het bewustzijn) ‘*tipping points*’ hebben. Wanneer zulke *tipping points* bereikt worden volgt er transitie, een *regime shift*, waarbij een ‘systeem’ plots kantelt naar een nieuwe toestand.

Een bijkomende analogie kan gemaakt worden a.d.h.v. Kuhns opvatting over de wetenschappen en een paradigma in crisis die hij verwoordt in *The Structure of Scientific Revolutions*. Nieuwe betekenis wordt ervaren die niet geïntegreerd kan worden in een bestaande structuur. Niet alleen de omgeving verschijnt in een nieuw licht, ‘alles’ krijgt een andere betekenis (zie bvb. citaat Jaspers). Zo bekeken kan het bewustzijn gethematiseerd worden als een systeem in crisis. Kuhn praat trouwens over wetenschappelijke tradities in termen van ‘geassimileerde ervaring’ en betreft dit, analoog aan Piaget en de fenomenologen op het proces van perceptie.

*“Therefore, at times of revolution, when the normal-scientific tradition changes, the scientist's perception of his environment must be re-educated - in some familiar situations he must learn to see a new gestalt. After he has done so the world of his research will seem, here and there, incommensurable with the one he had inhabited before.”*⁷²

Een psychose kan zowel met betrekking tot het proces van perceptie als ten aanzien van ‘psychologische’ schema’s bekeken worden als een confrontatie met nieuwe perspectieven of *Gestalts*, die echter geen plaats kunnen vinden in een *Generalthesis*, ‘wereldbeeld’ of ‘referentiekader’ van een subject. Bekijk in dit licht volgende citaten van twee patiënten uit het artikel “*Perceptual Anomalies in Schizophrenia: Integrating Phenomenology and Cognitive Neuroscience*”.

*“Out of these perceptions came the absolute awareness that my ability to see connections had been multiplied many times over.”*⁷³

*“I had very little ability to sort the relevant from the irrelevant. The filter had broken down. Completely unrelated events became intricately connected in my mind.”*⁷⁴

Als men het tweede citaat niet in relatie bekijkt tot het eerste, dan zijn we geneigd analyses te volgen die slechts focussen op het proces van perceptuele binding en het prospectieve aspect van het tijdsbewustzijn. Vanuit een input-verwerking-output model van het bewust zijn lijkt

⁷¹ I. A. van de Leemput et al., “Critical slowing down as early warning for the onset and termination of depression”, *PNAS* 111 (2014) 1, p. 87-82.

⁷² T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago – London: The University of Chicago Press, 1996, p. 112.

⁷³ P. J. Ulhaas & A. L. Mishara, “Perceptual Anomalies in Schizophrenia: Integrating Phenomenology and Cognitive Neuroscience”, *Schizophrenia Bulletin* 33 (2007) 1, p. 146.

⁷⁴ Loc. cit.

het dan ook dat we op zoek moeten gaan naar een ‘filterfunctie’ die verstoord is. In relatie tot het eerdere citaat kan echter een verbinding gemaakt worden met een onderliggende structuur. Vanuit een belichaamde opvatting van het bewustzijn kunnen we echter over deze ‘filter’ zowel spreken in termen van structuur, proces als referentiekader van iemand. In dit verband kunnen we denken aan ‘habituele’ gesedimenteerde structuren die als *constraints*, affectief en cognitief, beperken op welke manier de wereld ervaren en geïnterpreteerd wordt.

Ideeën van de enactivistische filosoof Maiese linken belichaamde ‘schema’s’, die als *constraints* en mogelijkheidsvoorwaarde gezien kunnen worden van een relatie belichaamd subject – wereld, met cognitieve schema’s. Maiese vertelt evenzeer iets over integratie van betekenis in ‘habituele’ schema’s, zowel op cognitief als op affectief vlak. Maiese komt verder opnieuw aan bod. Alison Brabban en Douglas Turkington stellen in “*The search for meaning: Detecting congruence between life events, underlying schema and psychotic symptoms*” dat de periode van de waanstemming die voorafgaat aan de vorming van primaire wanen begrepen kan worden in termen van cognitieve dissonantie.

“When evidence starts mounting that the model we have of the world or ourselves may be wrong in some way, then the mismatch between what we see and what we believe produces a state of discomfort as a result of cognitive dissonance.”⁷⁵

Brabban en Turkington verwoorden verder haarscherp waar ik in deze thesis op doel, namelijk dat psychoses te maken hebben met een referentiekader dat instort omwille van een binnenkomen van betekenis die niet geïntegreerd kan worden. Als we hun inzichten bekijken vanuit een fenomenologisch of enactivistisch kader, dan kan hiermee een belangrijk stuk van de puzzel in elkaar gelegd worden. Het citaat hieronder illustreert hun centrale hypothese over de waanstemming. De link met cognitieve dissonantie wordt verder in deze thesis uitgewerkt wanneer ik het heb over ‘de dialectiek van de aha-erlebnis en de anti-aha-erlebnis’.

“We postulate that the period of delusional mood predating the development of a primary delusion could be viewed in terms of a cognitive dissonance phenomenon. This is linked to the direct invalidation of a long held compensatory schema (i.e. one that is central to a person’s self-worth but dysfunctional).”⁷⁶

Een *disfunctional compensatory schema* kunnen we vanuit de notie ‘habitualiteit’ voorstellen als een disfunctioneel cognitief en affectief structurerend schema (of proces) dat een relatie belichaamd subject –wereld medieert en mogelijk maakt. We kunnen de analogie vanuit Kuhn, van het bewustzijn als een paradigma in crisis, dan zo begrijpen dat die

⁷⁵ A. Brabban & D. Turkington, “*The search for meaning: Detecting congruence between life events, underlying schema and psychotic symptoms*”, in: A. Morrison, *A Casebook of Cognitive Therapy for Psychosis*, East Sussex: Brunner-Routledge, 2002, p.60.

⁷⁶ Ibid., p. 62.

disfunctionele schema's geconfronteerd worden met betekenis die niet geïntegreerd kan worden. Cognitieve dissonantie is dan een gevoel dat gepaard gaat bij dit proces van confrontatie met betekenis die niet geïntegreerd kan worden.

Ik verwees eerder naar Kusters die stelt dat we een psychose kunnen beschouwen als een 'perspectiefwisseling' in letterlijke en figuurlijke zin. Ondertussen kan duidelijk zijn wat we kunnen verstaan onder letterlijk en figuurlijk. Zo kunnen we stellen dat de verstoorde ordening van de waarneming een letterlijke perspectiefwisseling is. Anderzijds, verwijzend naar *common sense*, 'habitualiteit' of 'natuurlijke vanzelfsprekendheid' kunnen we ons iets voorstellen over de figuurlijke wijze waarop het perspectief wijzigt.

3.3.2 ARTHUR J. DEIKMAN: PSYCHOSE IN RELATIE TOT DE ONTWIKKELING VAN HET BEWUSTZIJN

Vooraleer verder te gaan kan er iets toegevoegd worden met behulp van de opvatting van Arthur J. Deikman, een klinisch professor psychiatrie die werk verrichte in de 2de helft van de 21ste eeuw. Met behulp van diens opvatting kunnen we proces en structuur in relatie brengen tot anatomie en evolutionaire genese. Hij maakt gebruik van opvattingen die sterk lijken op de *Scaffolded Mind* hypothese. Deikman stelt een onderscheid tussen twee fundamentele modi van het bewustzijn voor, hoewel er volgens hem meer zijn. Zo stelt hij dat er een 'actie modus' en een 'receptieve modus' te onderscheiden zijn met betrekking tot de organisatie van onderdelen van het lichaam die biologische en psychologische dimensies hebben. Wat Deikman vooral toevoegt is het conceptualiseren van een psychotische toestand als shift in modus, als een terugval naar een modus die ondergesneeuwd is in de ontwikkeling. Dit is vooral erg relevant met betrekking tot de acute fase van psychoses.

Ten eerste is er volgens hem de 'actiemodus'. Deze modus is een staat die het manipuleren van de omgeving organiseert. In dit verband kunnen we sterk denken aan de opvattingen van Conrad en Binswanger m.b.t. mnemische schema's. Volgens Deikman zijn het dwarsgestreept spierstelsel en het sympathisch zenuwstelsel de dominante *agencies* van de actiemodus. Primaire psychologische manifestaties van deze staat zijn, aldus Deikman, focale aandacht, object-gebaseerde logica, de dominantie van formele karakteristieken boven zintuiglijke en verhoogde 'grensperceptie' (*heightened boundary perception*): betekenis en vorm hebben een voorkeur boven kleur en textuur. Volgens Deikman is de actiemodus een toestand die er op gericht is persoonlijke doelen te bereiken, die gaan van het verkrijgen van voedsel tot verdediging tot het verkrijgen van sociale beloningen tot een variëteit aan symbolische en zintuiglijke genoegens. Evenzeer rekent hij het vermijden van pijn hiertoe.

De actiemodus ontwikkelt volgens Deikman in een interactie organisme-omgeving. Zo stelt hij ter illustratie dat in een vroege fase van het leven focussen geassocieerd wordt met het gebruik van oogspieren, spierbewegingen van de nek, het hoofd en het lichaam. Visuele aandacht voor iets is gericht op objecten (cf. Husserls intentionaliteit). Analoog hieraan, en

aan bepaalde versies van de *Scaffolded Mind* hypothese, ontwikkelt het denken zich in conjunctie met de perceptie en manipulatie van objecten. Hierdoor zijn objectgeoriënteerde gedachten sterk geassocieerd met het dwarsgestreept spierstelsel, volgens hem in het bijzonder met de activiteit van oogspieren. Als we terugkijken naar de opvattingen van Binswanger en Conrad, dan wordt duidelijk dat hun opvatting vooral betrekking heeft op visuele perceptie. Verschillende fysiologische en psychologische processen vormen volgens Deikman zo samen een organistische modus, een multidimensionale eenheid die aangepast is aan het manipuleren van de omgeving.

Hiertegenover staat volgens Deikman de receptieve modus, die hij beschouwt als een staat die georganiseerd is rond de opname van het milieu, eerder dan de manipulatie ervan. In dit verband is het zintuiglijk perceptueel systeem volgens hem het dominante *agency*, waarbij parasympatische functies het meest prominent zijn. Onder andere diffuse aandacht, paralogische gedachtenprocessen, een verhoogde grensperceptie en de dominantie van het zintuiglijke boven het formele zijn, aldus Deikman, kenmerken van de receptieve modus. Deikman stelt dat de receptieve modus erop gericht is de inname van de omgeving te maximaliseren en dat deze functie maximaal werkzaam is in de infantiele toestand. Deze receptieve modus wordt echter gradueel gedomineerd, of ondergedompeld, door de progressieve ontwikkeling van de ingespannen activiteit van de actie modus. Denk in dit verband aan Piagets opvatting met betrekking tot assimilatie, accommodatie en equilibratie.

Binnenin elke modus zijn attributen of onderdelen aan elkaar gerelateerd, en vormen volgens Deikman zo een systeem. Een verschuiving binnen één van de onderdelen kan een *shift* in de andere onderdelen teweegbrengen. Zo stelt hij, analoog aan de netwerktheoretische benadering, dat een verhoging van spierspanning een angstgevoel kan versterken omwille van een shift in modus. Netwerktheorie is onder andere door Borsboom en Cramer uitgewerkt ten aanzien van psychopathologie, bijvoorbeeld in "*Network Analysis: An Integrative Approach to the Structure of Psychopathology*"⁷⁷. Borsboom en Cramer conceptualiseren mentale stoornissen als wederzijds interagerende, vaak ook wederzijds versterkende elementen van een complex netwerk. Symptomen worden gezien als onderdeel van een causaal systeem, waarbij de relaties tussen symptomen en stoornis een kwestie wordt van *mereologie*, een deel-geheel relatie.

De actiemodus koppelt Deikman aan taal, in die zin dat de rijkdom van onze vocabulaire de mate waarin we de actiemodus gebruiken ten aanzien van een specifieke 'sector' van onze omgeving weergeeft. In dit verband kunnen we denken aan Husserls opvatting over 'habitualiteit' met betrekking tot de sociale sfeer, of aan Wittgensteins opvatting over taalspelen.

⁷⁷ Borsboom & Cramer, "An Integrative Approach to the Structure of Psychopathology", art. cit.

Deikman stelt dat er verschuivingen van functionele oriëntaties plaatsvinden met betrekking tot verschillende activiteiten. Hij benadrukt dit omdat voor hem het concept van een organisatorische modus gebaseerd is op de idee dat psychologische en biologische activiteit geïntegreerd zijn in functie van het totale organisme. De functionele houding van een organisme is volgens hem de cruciale determinant m.b.t. welke modus wordt aangenomen. Deikman bespreekt een aantal elementen die erg veel lijken op analyses die eerder besproken werden, maar voegt iets toe met betrekking tot de ontwikkeling van het bewustzijn in de mens, in relatie tot de structuur van het lichaam.

Verder vergelijkt hij de psychotische toestand met die van de mystici. Een verschuiving naar de mystieke toestand is volgens hem een functionele *shift*, waarbij “*the control gates are thrown down and the world floods in through the senses and through the inner stores of affect and memory.*”⁷⁸ Hierbij wordt volgens hem de actiemodus verlaten. Denk in dit verband aan mijn eerdere analogie met een dam. De *control gates* kunnen dan gezien worden als de ‘habituëel’ gesedimenteerde structuur. Zoals ook Fuchs, Binswanger en Conrad stellen, verdringt een psychotisch patiënt volgens Deikman in een *overload*, waarbij de controle (tijdelijk) herwonnen wordt in een *delusional compromise*. “*Delusional reordering then takes place to solve the affective impasse*”⁷⁹, zo stelt hij.

Een verdere reden waarom de analyse van Deikman zo interessant is, is het verband dat hij legt met de werking van LSD. Hiervan identificeert hij een cluster van karakteristieken sterk met de receptieve modus. (Opnieuw belangrijk om in het achterhoofd te houden is dat we hier focussen op de acute fase van de psychose. Dit is van belang omdat een te nauwe focus op deze fase geleidt heeft naar reductionistische biologische hypothesen. Zo formuleerde men de dopaminehypothese vanuit de vaststelling dat medicatie die dopaminereceptoren blokkeert, de acute fase afremt. Hierdoor ging men psychoses beschouwen als een chemische disbalans, die het resultaat is van een disfunctie in het brein. Echter, de acute fase is niet gelijk te stellen met een psychose, het is een onderdeel van een proces.) Bijvoorbeeld een sterke afname in zelf-object onderscheiding, een verlies van controle van aandacht, dominantie van paralogische gedachtenvormen, intens affect, een levendige zintuigelijke ervaring, een verminderde veldarticulatie (*field-articulation*) en een verhoogde parasympathische stimulatie. Zoals Fuchs stelt dat een psychose een proces van de-automatisatie is, zo stelt Deikman dat LSD een gelijkaardig effect heeft. Fuchs maakt trouwens ook de link met een mescaline ervaring en een proces van de-automatisatie bij psychoses.

⁷⁸ A. J. Deikman, “Bimodal Consciousness”, *Arch. Gen. Psychiat.* (1971) 25, p. 486.

⁷⁹ Loc. cit.

“As in the case of meditation, I hypothesized that the general effects of LSD and related drugs were those of “deautomatization”, an undoing of the automatic psychological structures that organize, limit, select, and interpret perceptual stimuli.”⁸⁰

In april dit jaar (2016) was het trouwens wereldnieuws dat onderzoekers voor het eerst mochten experimenteren met vrijwilligers onder invloed van LSD. De onderzoekers stellen over dit onderzoek dat het voor neurowetenschappen even belangrijk is als het *Higgs Boson* deeltje voor de deeltjesfysica. In een artikel in *The Guardian* articuleren de onderzoekers een opvatting die erg sterke gelijkenissen vertoont met de bevindingen van Deikman. *“Under the drug, regions once segregated spoke to one another.”⁸¹*, zo stellen de onderzoekers. Verder stellen ze dat onder de invloed van LSD breinnetwerken die te maken hebben met visuele perceptie, aandacht, beweging en auditieve perceptie veel sterker verbonden worden. Net als Deikman leggen de onderzoekers de link met mystieke ervaringen. Even verderop zeggen ze (45 jaar na Deikman): *“The drug can be seen as reversing the more restricted thinking we develop from infancy to adulthood...”⁸²* Vergelijk met wat Deikman in 1971 te zeggen had over psychoses en LSD ervaringen.

“...one might call the direction regressive in a developmental sense, but the actual experience is probably not within the psychological scope of any child. It is a de-automatization occurring in an adult mind, and the experience gains its richness from adult memories and functions now subject to a different mode of consciousness.”⁸³

Met behulp van de fenomenologische analyses kunnen we die de-automatisering concreet uitwerken. Echter, de-automatisering doet ons denken aan een mechanisch proces, een idee waar belichaamde opvattingen van het bewustzijn zich tegen verzetten. Eerder kunnen we denken aan een verlies van *constraints*, een term die kan geïnterpreteerd worden vanuit *Dynamic Systems Theory* en die ook eerder bij Binswanger aan bod kwam. Van belichaamde structuren kunnen we naar psychologische structuren, kunnen we spreken over processen en kunnen we via de notie van ‘habitualiteit’ die gesedimenteerde processen en structuren een plaats geven in de wereld, in een relatie existierend belichaamd subject – intersubjectiviteit. Vanuit de opvatting van ‘habitualiteit’ had ik het trouwens eerder over de net besproken automatische psychologische structuren.

Ook met betrekking tot de aha-erlebnis is de opvatting van Deikman interessant. Conrad zei hierover dat de aha-erlebnis plaatsvindt op het moment dat een psychotische patiënt niet meer in staat is diens perspectief te overstijgen. Binswanger stelde dat de aha-erlebnis een gevoel van benardheid verlicht en een schijnbaar inzicht is van de waan.

⁸⁰ Ibid., p. 487.

⁸¹ I. Sample, “LSD’s impact on the brain revealed in groundbreaking images”, *The Guardian* online 11.4.16, <https://www.theguardian.com/science/2016/apr/11/lsd-impact-brain-revealed-groundbreaking-images> (geraadpleegd op. 24.04.16).

⁸² Loc. cit.

⁸³ Deikman, “Bimodal Consciousness”, art. cit., p. 487.

Deikman verbindt het gevoel van de aha-erlebnis met een proces van creatieve synthese, waarbij we kunnen denken aan Husserls' opvatting van passieve synthese. Deikman stelt dat mensen die functies van het autonome zenuwstelsel leren beheersen, zoals de productie van 'alfa golven'⁸⁴ of vingertemperatuur, leren dat ze dit moeten 'laten gebeuren' eerder dan het te 'doen gebeuren'.

Deikman onderscheidt hierin een aantal fases. In een eerste fase valt men een probleem intellectueel aan, wat leidt tot een gevoel van impasse. Deze fase wordt gevolgd door een fase van opgeven, waarbij een individu stopt te worstelen met het probleem en zijn aandacht naar andere dingen verschuift. Het is volgens Deikman tijdens deze fase van niet-geconcentreerde activiteit dat het antwoord op het probleem zichzelf aanreikt, als een manifestatie van een aha-erlebnis of een eureka-ervaring. In een laatste fase vindt een terugkeer plaats naar een gerichte intellectuele activiteit en wordt 'het antwoord' met betrekking tot validiteit en de wereld onder de loep genomen. Over dit proces zegt hij erg interessante dingen in vergelijking met wat Husserl zegt over *Einstimmigkeit* en Piaget over *equilibratie* (zie ook Conrad en Binswanger).

*"The final stage sees a return of directed intellectual activity as the "answer" is worked over to assess its validity or fit with the object world. In terms of the mode model, the first stage is one in which the action mode is used, followed by the receptive mode in which the creative leap is made, followed by a return to the action mode to integrate the discovery with the object world."*⁸⁵

3.3.3 DE DIALECTIEK VAN AHA-ERLEBNIS EN ANTI-AHA-ERLEBNIS

Een aha-erlebnis is een belichaamd gevoel, een structureel proces, en heeft betrekking op een interpretatie van iets door iemand. De aha-erlebnis wordt gedefinieerd als een ervaring van een plots nieuw inzicht in een situatie, een oplossing die zich plots aanreikt of een moment waarop iets duidelijk wordt. Deze ervaring kan gerelateerd worden aan het concept van 'cognitieve dissonantie' en in die zin aan de opvattingen van Binswanger en Fuchs, wanneer zij wanen zien als verlichting van een gevoel van benardheid. Ik formuleer ten aanzien van psychoses ook een omgekeerde ervaring, de 'anti-aha-erlebnis'.

De anti-aha-erlebnis is een ervaring van een plots nieuw inzicht dat moeilijk past in de eigen overtuigingen of in het eigen wereldbeeld. De meesten onder ons hebben vermoedelijk ervaring met dit gevoel. Bedenk een situatie waarin je in een felle discussie bent betrokken. In die discussie ben je ten stelligste overtuigd van een bepaald standpunt. Dit standpunt verdedig je aan de hand van een logisch coherent kader. Stel je nu het gevoel voor

⁸⁴ Dit zijn neurale oscillaties in het frequentiebereik van 7,5-12,5 Hz die voortkomen uit synchrone en coherente elektrische activiteit van thalamische 'pacemaker'-cellen. Ze zijn een type van breingolven die met een EEG of een MEG kunnen worden waargenomen. Over de rol die ze vervullen bestaan verschillende hypothesen, waarvan één stelt dat ze een actieve rol spelen in netwerkcoördinatie en communicatie. Een andere hypothese stelt dat ze bepaalde gebieden van de cortex (die te maken hebben met ruimtelijke motoriek, aandachtsfuncties en executieve functies) onderdrukken.

⁸⁵ Deikman, "Bimodal Consciousness", art. cit., p. 488.

dat er een plots inzicht dit standpunt onhoudbaar maakt. Het gehele logisch coherent kader dat het standpunt onderbouwt staat plots zelf op de helling en moet herzien worden. De eigen overtuiging die je met vuur verdedigde wordt plots ontkracht. Het gevoel dat hiermee gepaard gaat omschrijf ik als de anti-aha-erlebnis. Het gaat in zekere zin om een pijnlijk gevoel, zeker wanneer het niet slechts om één bepaalde overtuiging gaat maar het rechtstreeks betrekking heeft op de eigen ‘natuurlijke instelling’, de eigen existentiële oriëntatie.

De benaderingen van Binswanger en Conrad doen tekort aan wat men kan benoemen als een dialectisch proces van aha-erlebnissen en anti-aha-erlebnissen, verbonden aan een deconstructie van structuren. Het gaat hierbij niet slechts om ‘automatische’ psychologische processen die de waarneming structureren, het gaat ook om de ‘habituele’ *constraints* die als existentiële oriëntatie een *common sense* structuur vormen. De aha-erlebnis is trouwens een erg verhelderend proces van waaruit kan nagedacht worden over overbruggingsprincipes. Het kan zowel toegepast worden op een visuele ervaring, iets letterlijk in een ander licht zien als op een interpretatie, een situatie (of ‘de wereld’) figuurlijk in een ander licht zien. Bovendien, gekoppeld aan het concept van cognitieve dissonantie, kan dit proces toegepast worden op zowel individuele psychologische processen als op sociologische processen. Blankenburg stelt trouwens de menselijke existentie voor als een dialectisch proces waarbij er een ‘destabilisatie’ of ‘verstoring’ van een *basic common sense* functie kan voorkomen.

“Such a fragility and destabilization could also provide the impetus for developing a sharpened self-consciousness. This process would accomplish the encounter with others’ worlds and, on ever-higher stages of mediation, the integration of these worlds in one world common to all of us. If this were the case, then could such a dialectical movement become exaggerated (too tensely drawn) and thereby collapse or become annihilated?”⁸⁶

Een grote fout in de interpretatie van de aha-erlebnis is deze in de psychotische toestand per se steeds op te vatten als een reactie op een veranderde waarneming. Zowel Conrad, Fuchs als Binswanger focussen op de structuur van de waarneming. Ook modellen zoals het neurocognitief model in *Handboek Psychose* stellen een psychose voor als een reactie op een veranderde perceptie. Hierdoor lijkt het bij voorbaat dat we op zoek moeten gaan naar iets wat de veranderde waarneming veroorzaakt. De aha-erlebnis kan (en moet) verbonden worden met de onderliggende ‘habituele’ existentiële structuur, een *common sense* structuur die in zowat elke analyse een kernelement van psychoses en schizofrenie is. Ik wil daarom een dialectisch proces voorstellen van aha-erlebnissen en anti-aha-erlebnissen, dat iets kan verhelderen over de manier waarop de ‘natuurlijke ervaring’ wordt gedeconstrueerd.

⁸⁶ Blankenburg, “First Steps Toward a Psychopathology of “Common Sense””, art. cit., p. 312.

De aha-erlebnis bij psychoses dient niet slechts opgevat te worden als een schijnbaar inzicht (Binswanger), maar ook soms als een werkelijk inzicht.⁸⁷ Ook voor Jaspers kunnen wanen niet begrepen worden slechts als verandering in een gedachtenproces of als een verandering in activiteit, noch als verwarring en evenmin als het ‘normale’ fanatisme van dogmatici. Dit kan geïllustreerd worden met behulp van de notities van een psychotisch patiënt, die tijdens de ‘doorbraak’ van de eerste psychoses zijn gedachten neerschrijft. Merk op dat er niet gesproken wordt over een visueel veranderde waarneming. In diens waanstemming heeft het plotse inzicht in eerste instantie betrekking op diens eigen bestaan. Pas in een latere fase breiden de inzichten zich uit en tasten ze de *common sense* structuur verder aan. Deze patiënt stelt ook expliciet dat hij normaal geen notities bijhoudt, maar nu een gevoel van verlichting of inzicht verkrijgt in de eigen situatie dat hij moet neerschrijven. Het volgende citaat schreef hij neer op het moment van doorbraak, dat gezien kan worden als het begin van de waanstemming, een moment dat ervaren werd als een gevoel van helderheid. Dit begin gaat vooraf aan wat we via Jaspers kunnen benoemen als primaire wanen.

“De meeste mensen (denk ik) stellen bepaalde doelen in hun leven waarnaar zij streven, en waarbij zij tijdens het streven naar, en door het bereiken van hun doel een zekere vorm van geluk meestal bereiken. Vele mensen stellen zich ook niet die expliciete vraag naar hun bestaan denk ik, en naar waarom zij bepaalde doelen willen bereiken buiten dan voor hun geluk, en wat dan geluk eigenlijk is buiten een gevoel, iets ontastbaar, iets eigenlijk in de hersenen.”⁸⁸

In dit verband lijkt het interessant bepaalde processen met elkaar in relatie te brengen. Aangezien processen m.b.t. betekenisconstructie ook werkzaam zijn met betrekking tot perceptie, is het misschien mogelijk relaties te onderzoeken tussen veranderde zintuiglijke ervaring en veranderd ‘inzicht’. In dit verband zijn neurowetenschappelijke onderzoeken naar cognitieve dissonantie mogelijk erg interessant. Zo verbinden bijvoorbeeld Izuma et al. in *“Neural correlates of cognitive dissonance and choice-induced preference change”* het proces van cognitieve dissonantie met activiteit in het striatum, een gebied in de hersenen waarop men ook focust in de dopaminehypothese. Deze auteurs tonen aan dat deze activiteit kan beïnvloed worden door een proces van cognitieve dissonantie experimenteel te veroorzaken.

Twee dagen later schrijft de patiënt het volgende over zijn ervaring:

“Het is echt een super raar gevoel, van de ene dag op de andere, zelfs van het ene moment op het andere kan ik terug helder redeneren en denken. Het bovenste is daar het begin van, het lijkt zelfs een beetje of ik een soort van sleutel gevonden heb op iets dat al kei lang afgesloten is.”⁸⁹

⁸⁷ Deze opvatting wordt trouwens sterk uitgewerkt in: W. Kusters, *Filosofie van de Waanzin*, op.cit.

⁸⁸ Notities verkregen van een psychotisch patiënt.

⁸⁹ Loc. cit.

En even verderop, dezelfde dag, beschrijft deze patiënt dit opnieuw.

“Als laatste wil ik gewoon nog zeggen dat het echt aanvoelt alsof ik alles ineens gewoon kan plaatsen, dat het ineens licht is geworden in mijn hoofd en dat ik hierdoor terug kan redeneren..”⁹⁰

Een eerste verband met eerder besproken elementen is mogelijk. Eerder vergeleek ik de doorbraak van een psychose met de breuk van een dam. Deikman beschrijft de aha-erlebnis als een proces van ‘*passive volition*’ dat gevolgd wordt door een inzicht. Het tweede citaat is in dit verband erg interessant. De patiënt stelt het gevoel te hebben ‘alles’ terug te kunnen plaatsen, dat het ‘licht’ is geworden in diens hoofd. Denk aan de klassieke illustratie van de aha-erlebnis als een figuurtje met een brandende lamp boven diens hoofd. Of denk letterlijk aan de aha-erlebnis als een plots nieuw inzicht in een situatie (in dit geval de eigen situatie). De patiënt beschrijft hoe hij het gevoel heeft dat hij moet blijven verder denken vanuit dit ‘inzicht’, en verdere ‘inzichten’ die blijven volgen. Amper vijf dagen later wordt er niet meer enkel over diens eigen situatie nagedacht, maar wordt ook de werkelijkheid onder de loep genomen, bijvoorbeeld in een analyse van ‘tijd’. Interessant in dit verband is te zien hoe dingen met elkaar verbonden worden, in een structuur die uiteindelijk onhoudbaar wordt.

“Heel de wereld draait op een tijd die mensen hebben opgesteld, door een bepaalde logica te zien in dingen.. (dag, nacht, ochtend, avond, middag --> helft van de dag) er is een steeds terugkerende logica in onze redenering van tijd. ... Om echt te beseffen wat tijd is kom je weer op het eeuwige vraagstuk uit, nl waarom wordt het donker en licht.. Hier kan je weer verder in gaan. Waarom schuift de zon voor de maan.. en dan (denk ik) kom je weer bij zwaartekracht...dan kan je weer zeggen, waarom is er zwaartekracht.. en dan kan je de zwaartekracht weer proberen uit te leggen.. zo kan je steeds verder gaan tot je bevattingsvermogen niet meer verder kan, of iemand anders de logische opvolging hierop ontdekt en jij ze begrijpt. PI in de wiskunde? hoe ver kan je het getal PI, of de absolute waarheid, bevatten?”⁹¹

Het bovenstaand citaat kan gelezen worden in termen van ‘racende gedachten’. Fuchs ziet dit stadium als een gevolg van een instorting van de intentionele boog. Mijns inziens vergist hij zich hier in zijn verzet tegen de cognitieve benaderingen. Fuchs beargumenteert dat racende gedachten het gevolg zijn van een verbreding van de ‘protectionele kegel’. Een veranderde tijdsbeleving ‘veroorzaakt’ de racende gedachten. Echter, meer gedachten hebben op een bepaalde tijdspanne leidt ook tot een veranderde ervaring van tijd. Een goede beschrijving van deze ervaring is te vinden in het boek *The Eden Express* van Mark Vonnegut, waarin hij zijn ervaring met psychoses weergeeft. Hij beschrijft zijn verbazing ten aanzien van de snelheid van diens denken en heeft het gevoel een ‘*lifetime of thinking*’ te ervaren tussen twee slokken koffie door. Fuchs stelt dat psychotische patiënten de temporele synthese van

⁹⁰ Loc. cit.

⁹¹ Loc. cit.

oerimpresie, retentie en protentie verliezen en dat ze niet meer in staat zijn de intentionele boog met betrekking tot spreken en luisteren op te richten. Hij stelt verder dat woorden normaal worden ervaren of gesproken als betekenisvolle eenheid, maar door het uiteenvallen van de intentionele boog niet langer als betekenisvolle eenheid worden ervaren. Echter, bij Vonnegut, evenals bij het citaat van de vorige patiënt, valt op dat woorden nog steeds betekenisvolle eenheden zijn.

“Holy shit, is my mind running. This coffee isn’t even cold yet. The same song is still playing on the juke box. I’m thinking about a million miles an hour, spinning fantastic webs. It’s a gas. Cramming whole lifetimes of thinking in between sips of coffee.”⁹²

De ‘inzichten’ die blijven komen kunnen bekeken worden als een stroom van aha-erlebnissen die zich blijven aanbieden. Denk in dit verband aan een eerder weergegeven citaat van een patiënt, waarin zij stelt dat *“my ability to see connections had been multiplied many times over”⁹³*. Sprekend vanuit de analogie van de dam kunnen we stellen dat de vloed het achterliggende land onder water zet en rivieren en beken met elkaar verbindt. Echter, tegelijkertijd zijn deze aha-erlebnissen een onderdeel van een proces van deconstructie en instorting van ‘habituële’ structuren. Omwille van het ‘vermogen’ om meer verbindingen te zien, kunnen er ook meer aha-erlebnissen plaatsvinden. Een patiënt kan zich het ene moment afvragen wat ‘tijd’ is en even later bedenken dat het een goed idee is om sla te frituren.

In dit verband is een patiënt die Mishara et al. aanhalen in *“Schizophrenia and Common sense: study of 3 single cases”* erg relevant. Deze auteurs beschrijven een patiënt die een aantal psychoses meemaakt. Na verloop van tijd formuleert hij maximes, die hij beschrijft als filosofische principes. Deze maximes vervullen een rol gelijkaardig aan de functie van *common sense*. De patiënt verbindt volgens Mishara et al. twee parameters: de constitutie van een zelf (*selfconstitution*) en *common sense*.

“No delusions have been noted in his file for over 20 years; at most, there were moments of anxiety that provoked a consultation when ‘a new idea brings disorder to his principles’. He explains his principles allowed him to effect a rational reconstitution of his biography after the event.”⁹⁴

De momenten van angst, veroorzaakt door het ‘nieuw idee’, kunnen gezien worden als een anti-aha-erlebnis. Het gaat om een gevoel dat ervaren wordt bij het proces van cognitieve dissonantie.

Om deze link te verduidelijken keren we nu terug naar een dialectisch proces van aha-erlebnissen en anti-aha-erlebnissen. Brabban en Turking stellen dat in de waanstemming het

⁹² M. Vonnegut, *The Eden Express*, New York – Toronto – London – Sydney: Seven Stories Press, 2002, p. 238.

⁹³ P. Uhlaas & A. Mishara, “Perceptual Anomalies in Schizophrenia: Integrating Phenomenology and Cognitive Neuroscience”, art. cit., p. 146.

⁹⁴ Naudin et al., “Schizophrenia and Common Sense: Study of 3 Single Cases”, art. cit. p. 277.

model dat we van onszelf en de wereld hebben op een bepaalde manier ‘fout’ blijkt te zijn. Wat we ons moeten voorstellen van een model van onszelf en de wereld kunnen we verhelderen, en in een fenomenologisch kader plaatsen, aan de hand van het eerder besproken concept ‘habitualiteit’. De aha-erlebnissen in de waanstemming kunnen gezien worden als ‘inzichten’ die iets verhelderen met betrekking tot het model van onszelf en de wereld. Echter, nieuwe inzichten leiden ertoe dat het kader zelf op de helling komt te staan, net omwille van de sterke relatie tussen de eigen identiteit en de *common sense* structuur. De anti-aha-erlebnissen zijn dan ‘inzichten’, die kunnen gaan van letterlijk iets op een andere manier bekijken tot de eerder besproken figuurlijke wijze van interpretatie. Deze anti-aha-erlebnissen ontkrachten echter de natuurlijke instelling omdat ze mogelijkheden bieden tot herinterpretatie van het eigen kader, een kader dat in eerste instantie een fundamentele existentiële oriëntatie (of innerlijke horizon) is die als vaste grond de beleefde existentie draagt. Van belang is ook te benadrukken hoe sterk dit gevoel van ontkrachting kan zijn. Keer op keer herhaalt zich het proces van ‘inzicht’ dat het eigen wereldbeeld ontkracht, tot er uiteindelijk geen stabiel kader meer overeind blijft. Blankenburg stelt dat het niet slechts gaat om de kennis van hetgeen we normaal ‘natuurlijk’ begrijpen in het alledaagse leven. Het gaat volgens hem ook om *de manier waarop* een psychotisch patiënt de dingen op deze of gene manier begrijpt.

Anti-aha-erlebnissen worden afgewisseld met aha-erlebnissen, die kunnen gezien worden in termen van een tegenbeweging die de eenheid van structuur probeert te binden, of in een nieuw evenwicht te brengen. Echter, als gevolg van dit gradueel proces wordt het moeilijker en moeilijker om een vaste grond te vinden. Het referentiekader van waaruit die grond gevonden moet worden wordt in dit dialectisch proces gedeconstrueerd. Zoals ik eerder stelde leidt dit ertoe dat een psychotisch patiënt geen referentiekader meer heeft waar als vaste grond naar teruggekeerd kan worden. Zoals de dam het achterliggende land overspoelt, zo gaat het psychotisch proces tekeer op het referentiekader en laat het als een ravage achter. Bekijk in dit licht een citaat van een patiënt, in hetzelfde artikel van Mishara et al.

“... I can't find personal rest, as if I had no point of view ... I have no firm position faced with the thing ... The others see only the right questions ... the natural problems ... I don't know how to manage with other men and with this flaw ... others, life and so on, it's always like that ... in a framework ... What I lack, it's according to that that we behave ...”⁹⁵

In deze context valt trouwens iets te zeggen over wat men benoemt als ‘depressieve psychoses’. Brabban en Turkington verbinden hun idee van cognitieve dissonantie met de invalidatie van een *long held compensatory schema*, dat disfunctioneel is en verbonden met een opvatting van zelfwaarde. Blankenburg stelt in *“First Steps Toward a Psychopathology*

⁹⁵ Ibid., p. 278.

of “Common Sense”” de vraag of depressieve patiënten in hun ‘pre-morbide persoonlijkheidsstructuur’ niet te sterk gehecht zijn aan hun *common sense*. Een depressie kan tegenover een psychotische toestand geplaatst worden. Waar bij een psychose het vermogen om verbindingen te zien vermenigvuldigd is, wordt een depressieve toestand gekenmerkt door een tunnelzicht, een eenzijdige negatieve interpretatie van de werkelijkheid. Met betrekking tot deze toestand is het niet onaannemelijk dat er ‘informatie’ of ‘betekenis’ binnenkomt (wordt gepercipieerd) die niet wordt geïntegreerd in het referentiekader. DSM verbindt ‘*major depression*’ dan ook aan bipolaire stoornissen.

Ook bij Jaspers zijn trouwens aanknopingspunten te vinden die kunnen gerelateerd worden aan een instorting van een *common sense* structuur in relatie tot het concept van cognitieve dissonantie. Jaspers doet volgende uitspraak wanneer hij het heeft over *primary delusions*. In de Engelse vertaling werden een aantal elementen uit elkaar gehaald en anders verwoord, de oorspronkelijke tekst is in deze context veelzeggend.

“Im normalen Leben werden Überzeugungen erworben in Zusammenhang des gemeinschaftlichen Leben und Wissens. Augenblickliche Erfahrung von Realität bleibt nur bestehen, wenn sie sich der gemeinschaftlich geltenden oder kritisch geprüften Erfahrung einordnet. Der Realitätserfahrung folgt das Realitätsurteil. Jede einzelne Erfahrung ist korrigierbar, die Gesamterfahrung in Ihrem Zusammenhang aber ist etwas Stabiles, schwer oder gar nicht korrigierbares. Den Grund der Unkorrigierbarkeit müssen wir daher nie in einem einzeln Phänomen, sondern im ganzen des menschlichen Zustandes suchen. Diesen Ganze gibt kein Mensch Leicht preis. Wenn die gemeinsam geglaubte Realität wankt, werden die Menschen ratlos. Was ist dann noch wirklich? Nur Gewohnheiten, Reste, Zufalle. Die Realität is kollabiert auf das Nächste und Gegenwartige und dieses ist Haltlos.”⁹⁶

Hoewel de focus van Fuchs op belichaming ligt, zegt hij ook dingen die betrekking hebben op dit dialectisch proces. Zo haalt Michela Summa in “*Is This Self-evident? The Phenomenological Method and the Psychopathology of Common sense*” een citaat aan van Fuchs dat doet denken aan de anti-aha-erlebnis. “... *the disease does not imply any annihilation of the self, but rather its constantly and radically being called into question.*”⁹⁷

3.3.4 IMPLICATIES TEN AANZIEN VAN OORZAKEN

De hoeveelheid hypothesen over oorzaken van psychoses is enorm. Ze gaan van genetische verklaringen, over veroorzaakt door een virus, psychologische verklaringen, overgevoelige dopaminereceptoren, een defecte ‘Theory Of Mind-module’ tot sociologische verklaringen. In eerste instantie lijkt het moeilijk het bos nog door de bomen te kunnen zien. Mijn bedoeling was om aan te tonen op welke manier de dingen terug in een kader kunnen worden

⁹⁶ K. Jaspers, *Allgemeine Psychopathologie*, Berlin – Heidelberg: Springer-Verlag, 1946, p. 87.

⁹⁷ M. Summa, “Is This Self-Evident? The Phenomenological Method and the Psychopathology of Common Sense”, *Rivista Internazionale di Filosofia e Psicologia*, p. 195.

samengedacht. Hoewel het kan lijken dat ik uiteindelijk een cognitieve benadering hanteer die focust op een interne relatiestructuur van het bewustzijn, dient het duidelijk te zijn dat dit niet mijn bedoeling is. Door het concept van ‘habitualiteit’ uit te werken probeerde ik aan te tonen hoe met betrekking tot die structuur gedacht kan worden op verschillende niveaus. Hierbij probeer ik het bewustzijn via een belichaamde opvatting opnieuw in de wereld te plaatsen. Denk in dit verband terug aan mijn voorbeelden van winkelen en klimmen.

In verband met theoretische modellen is een pluralisme aangewezen, omwille van het feit dat een verklaring vanuit één model niet kan uitgewerkt worden, bijvoorbeeld met betrekking tot een proces van de-automatisering van ‘habituele’ structuren, of om niet in mechanische termen te moeten spreken, het proces van verlies van *constraints*. Zoals eerder gesteld pleit ik voor een bredere opvatting van dergelijke structuren in vergelijking met Fuchs, Binswanger en Conrad. Door het te hebben over betekenisconstructie kunnen verschillende niveaus met elkaar in relatie gebracht worden.

Bijvoorbeeld kunnen we het hebben over het proces dat de waarneming ordent. Hierbij kunnen we gebruik maken van verschillende opvattingen die een ander aspect belichten: van Husserl over types, Binswanger over mnemische schema’s, Piaget over de relatie tot de ontwikkeling van een dergelijke structuur, tot *Scaffolded mind* over de relatie van die ontwikkeling in interactie met de omgeving. Aansluitend met de *Scaffolded Mind* hypothese kunnen we naar bepaalde anatomische structuren kijken vanuit bijvoorbeeld een model zoals Deikman dat voorstelt. Hieraan kan een opvatting gekoppeld worden zoals die gepresenteerd wordt in de *Affective Scaffolding Hypothese*, waar gesproken wordt over affectieve interpretatieve structuren. Anderzijds kunnen we het hebben over psychologische processen zoals cognitieve dissonantie, waarvan neurologische processen in kaart gebracht kunnen worden. Deze neurologische processen kunnen in relatie tot een ‘gevoel’ gebracht worden. In de andere richting kunnen we met een opvatting zoals die van Bourdieu het concept van ‘types’ gebruiken met betrekking tot sociologische analyses, waarbij een ander niveau van betekenisconstructie in relatie gebracht kan worden. Hierbij kan ook de link gemaakt worden met de *common sense* structuur die aan verandering onderhevig is. Aan de andere kant kunnen we vanuit *dynamic systems* theorie het bewustzijn als complex systeem analyseren, waarbij bijvoorbeeld kan gedacht worden aan de ‘*tipping points*’ of ‘*system shifts*’. In verband met *dynamic systems* kan ook gedacht worden aan het ‘theorem van Bayes’, een kader dat volgens Palaniyappan en Liddle⁹⁸ in opgang is. Hoewel zij het theorem van Bayes gebruiken in een input-verwerking-output model van het bewustzijn lijkt er een interessante link te maken. Volgens een Bayesiaanse opvatting kunnen klinische symptomen van psychoses verklaard worden op basis van een discrepantie tussen eerdere verwachtingen

⁹⁸ L. Palaniyappan – P. F. Liddle, “Does Salience network play a cardinal role in psychosis? An emerging hypothesis of insular dysfunction”, *Journal of Psychiatry and Neuroscience* 37 (2012) 1, p. 17.

en binnenkomende zintuigelijke informatie, een discrepantie die leidt naar een ‘voorspellingsfout’. In het licht van wat ik eerder besprak kan een dergelijk Bayesiaans kader mogelijk geïntegreerd worden in een model dat het heeft over *affective* en *cognitive framing*. Het belangrijkste punt dat ik hier wil maken is dat oorzaken in relatie tot een belichaamde opvatting van het bewustzijn gedacht dienen te worden.

Daarom is het zinvol om meer aandacht te besteden aan de rol van belichaming om de koppeling te maken met een ‘habituele’ structuur. Michelle Maiese biedt hiervoor met haar opvatting van *Affective Scaffolding* een goed model, dat bovendien een koppeling met ideeën uit *dynamic systems* zou kunnen maken. Zij verbindt haar model met dat wat cognitieve wetenschappers *framing* noemen.

*“Now, it is true that concepts help us organize complex information into coherent categories and thereby get our cognitive and practical encounters with the world ready for judgment, inference, and self-conscious deliberative intentions. However, most subjects also have an immediate, pre-theoretical, non-intellectual understanding of where to direct their attention in a given context.”*⁹⁹

Hierbij kan gedacht worden aan een bepaalde niveau van ‘habitualiteit’ dat eerder aan bod kwam in de omschrijving van Moran. Ook Maiese baseert zich in haar enactivistische opvatting op Husserliaanse analyses. Ze verwijst naar Ratcliffe¹⁰⁰ die de notie van ‘horizon’ gebruikt om te verwijzen naar de manier waarop belichaamd gevoel dient als kader (*framework*) middels hetwelk onze wereld-ervaring en interpretatie wordt gestructureerd. De verbinding die Maiese maakt tussen een ‘*affective frame*’ en een ‘*conceptuel frame*’ biedt mogelijkheden om de analyse van Fuchs met betrekking tot het tijdsbewustzijn te verbreden.

*“What he (Ratcliffe) calls an ‘existential orientation’ is the subject’s general sense of her relationship to the world, which is constituted by bodily feelings and can be understood as a space of possibility that maintains that affect operates as the “allure” of consciousness, and implies a “dynamic gestalt or figure-ground structure” whereby some objects emerge into affective prominence, while others become unnoticeable. This means that a subject perceives and evaluates her world through a corporeity that is always affectively nuanced.”*¹⁰¹

Als we op zoek willen gaan naar oorzaken van psychoses dan dienen we te vertrekken vanuit een belichaamde opvatting van het bewustzijn. Ik heb dit al eerder vermeld, maar herhaal het opnieuw omdat aan de hand van de opvatting van Maiese het duidelijk kan zijn op welke manier we een referentiekader zowel cognitief als affectief kunnen voorstellen in een relatie tot de wereld. Het interessante aan de opvatting van Maiese is dat ze concreet een verband aantoont tussen cognitieve structuren en affectieve structuren als dynamische processen. Ze legt trouwens evenzeer de link met wat Husserl benoemde als ‘stijlen’.

⁹⁹ M. Maiese, “Affective Scaffolds, Expressive Arts, and Cognition”, art. cit., p. 4.

¹⁰⁰ M. Ratcliffe, *Feelings of Being: Phenomenology, Psychiatry and the sense of Reality*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 320 p.

¹⁰¹ Loc. cit.

“Affective frames correspond to the practical, existential orientation which Ratcliffe maintains structures all experience. They also encompass what Colombetti and Krueger call a “bodily affective style”, which is an individual’s characteristic manner of comportment, including her distinctive ways of speaking, gesturing and moving.”¹⁰²

Net zoals Husserl spreekt over ‘habitueel’ gesedimenteerde structuren op verschillende niveaus, spreekt Maiese over ‘habituele’ dynamische patronen met betrekking tot bewegingen van het lichaam die een centrale rol spelen in ons gedrag en die onze typische gecultiveerde wijzen van spreken, gebaren en bewegen structureren. Deze dynamische patronen kunnen we beschouwen als kenmerken van een complex multidimensioneel ‘systeem’. Bovendien biedt Maiese een interpretatie die een rechtstreekse koppeling mogelijk maakt met ‘patronen van interpretatie’. In dit verband kunnen we dan weer een verbinding maken met de ontwikkeling van het bewustzijn in relatie tot belichaamde manipulatie van de omgeving, een opvatting die zowel Deikman onderbouwt, de *Scaffolded Mind* hypothese, als Piaget. Deikman verwoordt trouwens ideeën die sterk lijken op de opvatting van *Affective Scaffolding*, bijvoorbeeld wanneer hij verschillende modi van denken koppelt aan de positie waarin het lichaam zich bevindt. Een liggende houding associeert hij met de receptieve modus, een staande houding met de actiemodus.

“Over time, subjects develop a particular “style” of experiencing the world, and their associations, habits of perception, and patterns of attention are sedimented in the body. In my view, the notion of ‘affective framing’ helps to conceptualize the idea that built-up patterns of bodily attunement and response serve as a form of “operative intentionality” that encompasses a wide range of perceptual and behavioural dispositions. These affective frames or “habits of mind” involve schemas for interacting and engaging with one’s environment ...”¹⁰³

De hypothesen die focussen op een veranderde ervaring van het lichaam kunnen gekoppeld worden aan de opvatting van ‘affective framing’. Als we dus willen spreken over oorzaak, moeten deze ‘built-up patterns’ bekeken worden. Dit is een analyse die zowel focust op proces als op structuur. Maiese biedt bovendien aanknopingspunten om iets te zeggen over een *shift*, over socialisatie en over leren. Hiermee kan een link gelegd worden met de eerder besproken hypothese van Brabban en Turkington, die het heeft over een ‘*disfunctional long held compensatory schema*’.

“Crucially, as Colombetti and Krueger note, such patterns of attention and response are not fixed or static, but rather “loosely assembled”, dynamic, and susceptible to ongoing modification. First, a subject’s affective style or affective framing patterns can shift depending on what sort of niche or

¹⁰² Loc. cit.

¹⁰³ Ibid, p. 5.

social context she inhabits. Second, a subject's bodily affective style can change more significantly over the course of learning and socialization, and in response to life experiences."¹⁰⁴

Maiese stelt dat een verandering soms gradueel kan zijn, en soms meer dramatisch. In dit verband denk ik aan psychoses. 'Habits of mind' reconfigureren en subjecten ondergaan veranderingen m.b.t. lichamelijke ervaring, zo stelt Maiese. Er vindt een 'affectieve re-oriëntatie' plaats. Wat volgt is erg relevant ten aanzien van de eerder besproken racende gedachten en mijn opvatting dat er informatie binnenkomt die niet kan geïntegreerd worden in een 'habituëel' gesedimenteerde structuur.

*"As a result of a shift in affective framing, subjects may become more receptive to certain kinds of information, as well as more able to appreciate the relevance and salience of factors that previously had remained obscure. ... a shift in affective framing changes not just how one perceives the world, but what someone remembers, what one attends to during practical reasoning, and what one notices about other people."*¹⁰⁵

Maiese heeft het niet over psychoses maar raakt toch aan veel kenmerken ervan. In het voorgaande citaat heeft ze het over 'salience', een 'shift in framing', 'how one perceives the world', herinnering, praktische rationaliteit en intersubjectiviteit. Bovendien kan gedacht worden aan de oogkleppen die Husserl beschrijft met betrekking tot de natuurlijke instelling als Maiese het heeft over factoren die eerder 'obscur' bleven. Om oorzaken van psychoses te kunnen beschrijven is een dergelijk kader dan ook erg relevant. Een complete uitwerking hiervan is in deze context niet mogelijk, ik laat verder nog wel zien hoe bepaalde bevindingen kunnen geherinterpreteerd worden.

Met betrekking tot oorzaken was het eerder standpunt van Kusters, waarin hij zich verzet tegen top-down en bottom-up benaderingen, erg relevant. Zo bijvoorbeeld met betrekking tot de dopamine-hypothese. Mensen met een zogenaamd 'hoog risico' op psychose bij voorbaat bestoken met antipsychotica lijkt onzinnig. Verhoogde aanmaak van dopamine kan evengoed een gevolg van een proces zijn, eerder dan een oorzaak. Bijvoorbeeld kan het te maken hebben met een zogenaamd kantelpunt van het bewustzijn als systeem. Bovendien is het ook mogelijk dat de rol van een verhoogde aanmaak van dopamine overschat wordt. Zo stelt Bentall¹⁰⁶ in dit verband dat neuroleptica de aanmaak van dopamine bijna onmiddellijk blokkeren, terwijl de effecten ervan slechts weken later merkbaar zijn. Een fundamenteel fenomeen is volgens mij de relatie van de ontwikkeling van het bewustzijn 'van iemand', in relatie tot ontwikkeling van 'habituële' patronen.

¹⁰⁴ Loc. cit.

¹⁰⁵ Loc. cit.

¹⁰⁶ Bentall, *Madness Explained. Psychosis, and human nature*, op. cit., p. 171.

3.3.5 BESTAANDE BEVINDINGEN EN HYPOTHESES

Ik geef een aantal onderzoeken en hypotheses kort weer en bespreek waarom deze relevant zijn en hoe ze de hierboven uitgewerkte opvatting ondersteunen, in de hoop dat de verbanden met wat ik eerder besprak duidelijk worden. De meeste van deze bevindingen haal ik uit Bentalls' *Madness Explained*, waarin hij een grondige weergave geeft van onderzoeken en hypotheses.

- *Kinderen van Migranten*¹⁰⁷:

Bentall verwijst naar onderzoeken die vaststellen dat er een overrepresentatie van mensen met manische of paranoïde symptomen is bij kinderen van migranten. Hiervoor verwijst hij naar onderzoeken die tot de conclusie kwamen dat Afro-Caraïbische immigranten in het Verenigd Koninkrijk, Surinaamse immigranten in Nederland, Oost-Afrikaanse immigranten in Zweden, migranten in Duitsland en zelfs Afro-Caribbeanen die terugkeren naar Jamaica na een periode in het Verenigd Koninkrijk gewoond te hebben oververtegenwoordigd zijn in de groep van mensen met psychoses.

Bentall verklaart dit in eerste instantie door te verwijzen naar raciale spanningen, een erg oppervlakkige analyse. In tweede instantie herpakt hij zich door te verwijzen naar de Canadese psycholoog John Berry, die met betrekking tot problemen van culturele identiteit een theorie ontwikkelde over acculturatie. Berry onderscheidt vier mogelijke uitkomsten van een proces van acculturatie: integratie, assimilatie, separatie of marginalisatie. Het is de laatste uitkomst waarop Bentall terecht focust. Marginalisatie vindt volgens Berry plaats wanneer een individu zich noch met de originele cultuur, noch met de cultuur van het bewoonde land identificeert. Kinderen van migranten staan volgens Bentall bloot aan een groot risico om gevangen te worden tussen twee groepen met een verschillende identiteit, die hen beiden niet erkennen. Denken we nu aan de eerder weergegeven fenomenologische opvatting, dan kunnen we denken aan de manier waarop Husserl 'habitualiteit' koppelt aan culturele structuren en 'stijlen'. Hierbij kunnen we vanuit mijn opvatting stellen dat de ontwikkeling van een 'habituële' betekenisstructuur in dit verband problematisch is. Een *common sense* structuur is steeds verbonden met een intersubjectief, cultureel veld van betekenis. Als een kind zich niet kan identificeren met een welbepaalde cultuur, kan de vorming van een *common sense* kader problematisch worden.

- *Stedelijke omgeving*¹⁰⁸:

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat er een relatie bestaat tussen het opgroeien in een stedelijke omgeving en de kans op het ontwikkelen van een psychose. Deze kans blijkt groter te zijn dan in een rurale omgeving. In dit verband is de relatie met een *common sense* te

¹⁰⁷ R. Bentall, *Madness Explained. Psychosis and Human Nature*, London: Penguin Books ltd., 2004, p. 474-475.

¹⁰⁸ Ibid., p. 477.

maken. Stereotypes zijn makkelijker te onderscheiden in een dorp. Patronen en structuren zijn minder complex en bieden een stabiel kader van waaruit de wereld wordt geïnterpreteerd. Bovendien worden denkkaders intersubjectief sterk bestendig in kleinere gemeenschappen. In een stedelijke omgeving zijn patronen en structuren minder makkelijk te onderscheiden. Er zijn veel grotere verschillen met betrekking tot waarden, culturen, rollenpatronen en stereotypes. Bovendien zijn er veel meer groepen en subgroepen die zich tegenover elkaar positioneren. Ook met betrekking tot een onmiddellijke perceptie gebeurt er veel meer.

- Ego-dystonic¹⁰⁹:

Het volgende voorbeeld heeft betrekking op hallucinaties. Bentall haalt het aan wanneer hij een analogie wil maken met racende gedachten. Voor zowel racende gedachten als hallucinaties stelt hij voor de reacties hierop te beschouwen als misattributies. Met betrekking tot hallucinaties verwijst Bentall naar Stephens en Graham, die stellen dat gedachten en ervaringen fout geattribueerd worden wanneer ze ervaren worden als ego-dystonisch. Met ego-dystonisch bedoelt men dat ze niet consistent zijn ten aanzien van overtuigingen van een individu over zichzelf. Stephens en Graham suggereren dat *“the hallucinating person may be unable to construct an integrated representation of his thoughts, emotions and actions, in order to make sense of his hallucinated thoughts.”*¹¹⁰ Deze opvatting sluit nauw aan bij een probleem met integratie van betekenis in een ‘habituëel’ kader.

- Conceptuele hiërarchie¹¹¹:

Bentall verwijst naar Ralf Hoffman die een structurele analyse van de spraak van psychotische patiënten uitvoerde. ‘Normale’ mensen hebben volgens hem een sterk hiërarchische conceptuele structuur van ideeën. Dit is volgens Hoffman niet zo bij psychotische patiënten. Hoffmans methode van analyse wordt, aldus Bentall, wel sterk bekritiseerd als zijnde onbetrouwbaar en subjectief. Bentall maakt de verbinding met de opvatting van Eugene Bleuler, die het concept schizofrenie bedacht. Bleulers analyse is verwant aan Husserls opvatting over types en Piagets opvatting over assimilatie. Volgens Bleuler had schizofrenie iets te maken met een defect in het semantisch geheugen.

“The semantic memory system – which stores meanings, knowledge and ideas – is thought to consist of complex networks of concepts, connected by associative links. According to this very general model, one concept leads to another by a process of ‘spreading activation’ – as a concept becomes awakened in the mind (because the individual is thinking about it) closely connected concepts are also activated or ‘switched on’.”

¹⁰⁹ Ibid., p. 376

¹¹⁰ Loc. cit.

¹¹¹ Ibid., p. 395-399.

Bentall stelt dat in dit verband het *category-relatedness-effect* een robuuste bevinding is. Dit effect houdt in dat het ons minder tijd kost om te beslissen of een typisch exemplaar (*bvb. een Duitse herder*) behoort tot een categorie (*bvb. hond*) dan een atypisch exemplaar (*bvb. een wasbeerhond*). In dit verband verwijst Bentall naar enkele studies die tot de conclusie kwamen dat schizofrene patiënten slecht presteren wanneer men hen vraagt objecten in categorieën te sorteren, om namen van objecten te onthouden of om essentiële kenmerken te beschrijven van concepten als ‘vogel’ of ‘dier’.

- *Double-bind hypothese*¹¹²:

Volgens deze hypothese, sterk verbonden met de theorie van *Expressed Emotion* (EE), worden psychoses veroorzaakt omwille van het feit dat kinderen in hun omgeving simultane logisch contradictorische boodschappen (*double-binds*) ontvangen. Deze theorie werd sterk bekritiseerd omwille van het gegeven dat de schuld werd geplaatst bij de onmiddellijke omgeving van patiënten. Echter, geplaatst binnen een kader van betekenisconstructie, kan er enige validiteit aan deze hypothese gegeven worden, gezien opvattingen over EE nog wel als relevant aanvaard worden. Bovendien kan er ook een link gelegd worden met de waarneming vanuit een ander onderzoek dat Bentall aanhaalt, hieronder weergegeven.

- *Over-developed perceptual skills*¹¹³:

Deze bevinding is mogelijk relevant wanneer men wil spreken over een ‘gevoeligheid’ voor het krijgen van psychoses. Bentall haalt een onderzoek aan van een Canadese psycholoog, LaRusso, waaruit blijkt dat paranoïde patiënten beter in staat zijn dan normale proefpersonen om een verschil te detecteren tussen ‘authentieke’ emotionele responsen en gepretendeerde responsen. De bevindingen van LaRusso worden bevestigd door een onderzoek van David en Gibson, die dit onderzochten bij schizofrene patiënten. David en Gibson onderzochten de vaardigheid bij schizofrene patiënten om ‘echte’ en ‘geposeerde’ gelaatsuitdrukkingen te onderscheiden. Uit hun onderzoek bleek dat paranoïde patiënten beter in staat zijn ‘echte’ gelaatsuitdrukkingen te onderscheiden van geposeerde dan ‘normale’ mensen. Overgevoeligheid voor geveinsde communicatie kan volgens Bentall dan ook paranoïde gedachten veroorzaken. Men zou deze bevindingen kunnen verbinden met de opvatting van Maiese over *affective scaffolding* en aan de ontwikkeling van ‘habituele’ structuren en schema’s. Maiese stelt dat *affective framing* niet enkel te maken heeft met de manier waarop de wereld wordt gepercipieerd, maar onder andere ook met wat men opmerkt over andere mensen.

¹¹² Ibid., p. 466.

¹¹³ Ibid., p. 311-312.

3.4 CONCLUSIE

In deze masterthesis ondernam ik een poging om een idee uit te werken over psychoses. Deze thesis toont in feite de weg naar een eigen opvatting over psychose. Ik vertrok met de idee dat er iets schort met theorieën die een psychotisch proces voorstellen als een soort van 'breindisfunctie'. Hiermee worden psychologische processen en neurologische processen uit elkaar gehaald. Psychologische processen in een psychose worden beschouwd als 'reacties' op een chemische disbalans. Centraal in mijn betoog stond de notie van betekenis. Betekenis kan in termen van proces, structuur, relationeel verband en existentie bekeken worden. Betekenis drukt steeds een relatie uit tussen een organisme en de wereld. Bovendien, zoals Jaspers opmerkt, is perceptie steeds een perceptie van betekenis. Elk 'zien' omvat steeds al een onmiddellijke prereflexieve interpretatie van wat 'gezien' wordt, waaraan we ons slechts met grote moeite kunnen onttrekken. Hiernaar verwijst Husserl als de oogkleppen van de natuurlijke ervaring.

Mogelijk werd pas naar het einde van deze thesis duidelijk wat nu eigenlijk mijn opvatting is. Ik recapituleer kort. Een psychose moet bekeken worden in relatie tot de ontwikkeling van het bewustzijn. Het bewustzijn is niet gelijk te stellen met het brein maar omvat steeds een existentiële oriëntatie van iemand ten aanzien van de wereld. Die existentiële oriëntatie heeft een cognitief en een affectief karakter. We kunnen op een gelijkaardige manier spreken over ons handelen in sociale situaties (bijvoorbeeld winkelen) en onze belichaamde intelligentie (bijvoorbeeld muurklimmen). Husserl stelt dat onze relatie tot de wereld gevormd wordt via een proces van 'habitualiteit'. Brabban en Turkington haalde ik aan omdat zij stellen dat de waanstemming veroorzaakt wordt door een 'mismatch' van modellen die we hebben over onszelf en de wereld. Deze *mismatch* wordt volgens hen veroorzaakt door een disfunctioneel '*long held compensatory schema*'. De waanstemming kan volgens hen beschreven worden als een proces van cognitieve dissonantie. De vorming van zo'n *compensatory schema* kunnen we bekijken vanuit een model zoals dat van Piaget of vanuit de *Scaffolded Mind* hypothese, die beschrijven op welke manier het conceptueel denken stoelt op de ontwikkeling van een sensorimotorisch organisme in een omgeving. In dit verband kunnen we ook het proces van perceptie koppelen met cognitieve processen. Iets letterlijk in een ander licht zien en een situatie op een andere manier interpreteren kan hierbij als voorbeeld aangehaald worden.

Wat ik voorstel is dat er bij een psychose betekenis wordt waargenomen die niet kan geïntegreerd worden. Dit uit zich structureel in het wegvallen van *constraints*, er zijn plots veel meer mogelijkheden om de werkelijkheid te 'zien' en te interpreteren. Anderzijds valt hier ook existentieel iets over te zeggen. Het *common sense* kader van waaruit iemand de werkelijkheid ervaart en interpreteert valt weg. Dit proces kan vermoedelijk verhelderd

worden via theorieën zoals de *Affective Scaffolding* hypothese, die als existentiële oriëntatie een fundament voor een ‘vol ego’ bieden.

Als we het bewustzijn als een ‘systeem’ in crisis beschouwen, dan kunnen we verschillende niveaus van verklaring proberen in relatie te brengen tot elkaar. We kunnen bekijken of een psychose gezien kan worden als een *shift* in modus. Bijvoorbeeld zoals Deikman stelt, een *shift* naar een ‘receptieve’ modus. We kunnen in Husserls termen spreken over een breuk m.b.t. *Einstimmigkeit*, of gebruik maken van Piagets concept van equilibratie. Door het te hebben over cognitieve dissonantie kunnen we de relatie tussen neurologische processen en een psychose herbekijken. Wat is oorzaak en wat is gevolg? Zo lijkt me mogelijk dat een dialectisch proces van aha-erlebnissen en anti-aha-erlebnissen in relatie kan gebracht worden tot de verhoogde activiteit in het striatum. In plaats van te zoeken naar één op zich zelf staand defect, kan gedacht worden aan een proces dat een sneeuwbaaleffect veroorzaakt, waarbij cognitieve dissonantie leidt tot meer activiteit in het striatum, en anderzijds deze verhoogde activiteit weer leidt tot meer cognitieve dissonantie. Dit proces kunnen we mogelijk in relatie brengen met een onderliggende ‘habituele’ structuur die gedeconstrueerd wordt. Die onderliggende ‘habituele’ structuur kan vanuit de *Scaffolded Mind* hypothese opgevat worden als een existentiële oriëntatie, cognitief en affectief.

In het begin van deze thesis haalde ik een citaat aan van Heckers et al.¹¹⁴, waarin zij stellen dat bevindingen uit de neurowetenschappen en genetisch onderzoek tot dusver slechts ‘losjes’ verbonden zijn met welgekende domeinen uit de psychopathologie. De auteurs claimen dat het erg waarschijnlijk is dat een model van psychose zoals dat van DSM-V geen adequaat *template* is om het psychotisch proces te begrijpen. Dit wijten Heckers et al. ten dele aan het feit dat neurowetenschappelijke en genetische data onvoldoende worden gekoppeld aan een rijke literatuur van klinische psychiatrie en psychopathologie. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het concept van *salience*. Vanuit de dopaminehypothese linkt men dopamine aan *salience*, zonder het concept van betekenis uit te werken. Om een psychose te kunnen verhelderen is het in dit verband echter noodzakelijk om te verduidelijken wat we bedoelen met betekenis. Over betekenis kunnen we spreken in termen van proces, structuur, intersubjectiviteit, de leefwereld én betekenis voor iemand. Dit vereist echter dat we een model van het bewustzijn formuleren waarbinnen we dit kunnen doen. De modellen die gehanteerd worden door fenomenologische psychopathologen en enactivisten zoals Maiese lijken hiervoor goede kandidaten.

¹¹⁴ Heckers et al., “The S. Heckers et al., “Structure of the psychotic disorders classification in DSM 5”, art. cit.

BIBLIOGRAFIE

- American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.), Arlington, VA: American Psychiatric Publishing, 2013, 947 p.
- Andreasen, Nancy C. – Paradiso, Sergio, and O’Leary, Daniel S., ““Cognitive Dysmetria” as an Integrative Theory of Schizophrenia: A Dysfunction in Cortical-Subcortical-Cerebral Circuitry?”, *Schizophrenia Bulletin* 24 (1998) 2, p. 203-218.
- Bentall, Richard P., *Madness Explained. Psychosis and human nature*, London: Penguin Books Ltd., 2004, tweede druk (eerste druk 2003), 640 p.
- Birchwood, Max, “Pathways to emotional dysfunction in first-episode psychosis”, *British Journal of Psychiatry* 182 (2003) 5, p. 373-375.
- Blankenburg, Wolfgang, “First Steps Toward a Psychopathology of “Common Sense””, translated by Aaron L. Mishara, *Philosophy, Psychiatry & Psychology*, 8 (2001) 4, p. 303-315. (oorspronkelijk artikel: “Ansätze zu einer Psychopathologie des “common sense””, *Confinia Psychiatrica* 144 (1969) 12)
- Borsboom, Denny - Cramer, Angélique O.J., “Network Analysis: An Integrative Approach to the Structure of Psychopathology”, *The Annual Review of Clinical Psychology* (2013) 9 p. 91-121. (oorspronkelijke uitgave: *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris: Routledge, 1979)
- Bourdieu, Pierre, “The Habitus and the Space of Life-Styles”, in: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, translated by Richard Nice, Cambridge: Harvard University Press, 1984, p. 169-215. (oorspronkelijke uitgave: *La Distinction: Critique sociale du jugement*, Paris: Les éditions de Minuit, 1979).
- Brabban, Allison – Turkington, Douglas, “The search for meaning: Detecting congruence between life events, underlying schema and psychotic symptoms”, in: Morrison, Anthony (ed.), *A Casebook of Cognitive Therapy for Psychosis*, Hove: Brunner-Routledge, 2002, p. 59-76.
- Bradie, Michael and Harms, William, “Evolutionary Epistemology”, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu> (geraadpleegd op 12.01.2016).
- Breyer, Thiemo – Fuchs, Thomas & Holzhey-Kunz, Alice (hg.), *Ludwig Binswanger und Erwin Straus. Beiträge zur psychiatrischen Phänomenologie*, Freiburg – München: Verlag Karl Aber, 2015, 267 p.
- Colombetti, Giovanna, “Psychopathology and the Enactive Mind”, in: Fulford, K.W.M. et al. (eds.), *The Oxford Handbook of Philosophy and Psychiatry*, Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 1083-1102.

- Colombetti, Giovanna & Krueger, Joel, "Scaffoldings of the affective mind", *Philosophical Psychology* 28 (2015) 8, p. 1157-1176.
- Cooper, Rachel, *Classifying Madness. A Philosophical examination of the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, Dordrecht: Springer, 2005, 172 p.
- Cooper, Rachel, *Diagnosing the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, London: Karnac Books, 2014, 79 p.
- de Haan, Sanneke – Fuchs, Thomas, "The Ghost in the Machine: Disembodiment in Schizophrenia – Two Case Studies", *Psychopathology* 43 (2010) 5, p. 327-333.
- Deikman, Arthur J., "Bimodal Consciousness", *Arch. Gen. Psychiat.* (1971) 25, p. 48-489.
- Denys, Damiaan – Meynen, Gerben (red.), *Handboek Psychiatrie en filosofie*, Utrecht: De Tijdstroom, 2012, 315 p.
- Fuchs, Thomas, "The Brain – A Mediating Organ", *Journal of Consciousness Studies* 18 (2011) 7-8, p. 196-221.
- Fuchs, Thomas, "The Temporal Structure of Intentionality and its Disturbance in Schizophrenia", *Psychopathology* 40 (2007) 4, p. 229-235.
- Fuchs, Thomas, – Breyer, Thiemo – Mundt, Christoph (eds.), *Karl Jaspers' Philosophy and Psychopathology*, New York – Heidelberg – Dordrecht – London: Springer, 2014, 188 p.
- Fuster, Joaquin M., "The cognit: A network model of cortical representation", *International Journal of Psychophysiology* 60 (2006) 7, p 125-132.
- Heckers, Stephan et al., "Structure of the psychotic disorder classification in DSM 5", *Schizophrenia Research* 150 (2013) 1, p. 11-14.
- Husserl, Edmund, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2012, 328 p. (oorspronkelijke uitgave *Husserliana. Edmund Husserl, Gesammelte Werke, Band VI*, Den Haag: Nijhof Publishers, 1956).
- Husserl, Edmund, *Cartesian Mediations. An Introduction to Phenomenology*, translated by Dorion Cairns, Den Haag – Boston – London: Martinus Nijhof Publishers, 1960, 157 p. (oorspronkelijke uitgave: *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge: Eine Einleitung in die Phänomenologie*, Den Haag: Nijhof, 1950).
- Husserl, Edmund, *Zur Phänomenologie des Inneren Zeitbewusstseins. Mit den Texten aus der Erstausgabe und dem Nachlaß*, Mit einer Einleitung von Rudolf Bernet, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2013, 433 p. (oorspronkelijke uitgave: *Husserliana. Edmund Husserl, Gesammelte Werke, Band X*, Den Haag: Nijhof Publishers, 1966).
- Izuma, Keise et al., "Neural correlates of cognitive dissonance and choice-induced Preference change", *PNAS*, <http://www.pnas.org/content/107/51/22014.full?sid=26c37e9b-7495-468e-9937-5900d9e2a154> (geraadpleegd op 04.03.2016).

- Jaspers, Karl, *Allgemeine Psychopathologie*, Vierte völlig neu bearbeitete auflage, Berlin – Heidelberg: Springer-Verlag, 1946 (eerste druk 1923) (ebook)
- Jaspers, Karl, *General Psychopathology. Volume I*, (translation by J. Hoenig and Marian w. Hamilton), with a foreword by Paul R. McHugh, Baltimore – London: The John Hopkins University Press, 1997, 448 p. (oorspronkelijke uitgave: *Allgemeine Psychopathologie*, Berlin – Heidelberg: Springer-Verlag, 1959).
- Kusters, Wouter, *Filosofie van de waanzin*, Rotterdam: Lemniscaat, 2014, 758 p.
- Kusters, Wouter, *Pure Waanzin. Een zoektocht naar de psychotische ervaring*, Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds, 2005, tweede druk (eerste druk 2004), 175 p.
- Lawrence, E. Williams – Huang, Julie Y., and Bargh, A., “The Scaffolded Mind: Higher mental processes are grounded in early experience of the physical world”, *European Journal of Social Psychology* 39 (2009), p. 1257-1267.
- Luft, Sebastian, “Husserl’s Notion of the Natural Attitude and the Shift to Transcendental Phenomenology”, *Analecta Husserliana* 80 (2002), p. 114-119.
- Maiese, Michelle, “Affective Scaffolds, Expressive Arts, and Cognition”, *Frontiers in Psychology* 2016, <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2016.00359/full> (geraadpleegd op. 05.04.2016).
- Mishara, Aaron L., “Klaus Conrad (1905-1961): Delusional Mood, Psychosis, and beginning Schizophrenia”, *Schizophrenia Bulletin* 36 (2009) 1, p. 9-13.
- Mishara, Aaron L., & Fusar-Poli, Paolo, “The Phenomenology and Neurobiology of Delusion Formation During Psychosis Onset: Jaspers, Truman Symptoms, and Aberrant Saliency”, *Schizophrenia Bulletin* 39 (2013) 2, p. 278-286.
- Mishara, Aaron L., “The ‘Unconscious’ in Paranoid Delusional Psychosis: Phenomenology, Neuroscience, Psychoanalysis”, in: Lohmar, Dieter, - Brudzinska, Jagna, *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*, Houten: Springer, 2012, p. 169-197.
- Moran, Dermot, “Edmund Husserl’s Phenomenology of Habituality and Habitus”, *Journal of the British Society for Phenomenology* 42 (2011) 1, p. 53-77.
- Moran, Dermot, *Introduction to Phenomenology*, London – New York: Routledge, 2000, 568 p.
- Naudin, Jean et al., “Schizophrenia and Common Sense: Study of 3 Single Cases”, *Psychopathology* 33 (2000) 5, p. 257-282.
- Palaniyappan, Lena – Liddle, Peter F., “Does the salience network play a cardinal role in psychosis? An emerging hypothesis of insular dysfunction”, *Journal of Psychiatry and Neuroscience* 37 (2012) 1, p. 17-27.
- Piaget, Jean, *The Constructrion of Reality in the Child*, Abingdon: Routledge, 2000, derde druk (eerste druk 1954), 386 p.

- Ratcliffe, Matthew, *Feelings of Being: Phenomenology, Psychiatry and the sense of Reality*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 320 p.
- Read, John – Mosher, Loren R., & Bentall, Richard P. (eds.), *Models of Madness. Psychological, social and biological approaches to schizophrenia*, Hove: Routledge, 2004, 373 p.
- Sample, Ian, “LSD’s impact on the brain revealed in groundbreaking images”, *The Guardian Online* 11.4.16, <https://www.theguardian.com/science/2016/apr/11/lsd-impact-brain-revealed-groundbreaking-images> (geraadpleegd op 24.04.16).
- Sass, Louis A., – Pienkos, Elizabeth, “Delusion: The Phenomenological Approach”, in: Fulford, K.W.M. et al. (eds.), *The Oxford Handbook of Philosophy and Psychiatry*, Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 632-657.
- Scrimali, Tullio, *Neuroscience-based Cognitive Therapy. New Methods for Assessment, Treatment and Self-regulation*, Chichester: John Wiley & Sons ltd., 2012, 230 p.
- Stanghellini, Giovanni, “Philosophical Resources for the Psychiatric Interview”, in: Fulford, K.W.M. et al. (eds.), *The Oxford Handbook of Philosophy and Psychiatry*, Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 321-356.
- Summa, Michela, “Is This Self-Evident? The Phenomenological Method and the Psychopathology of Common Sense”, *Rivista Internazionale di Filosofia e Psicologia* 3 (2012) 2, p. 191-207.
- Thompson, Evan, *Mind in Life. Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*, Cambridge – London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 543 p.
- Uhlhaas, Peter J., - Mishara, Aaron L., “Perceptual Anomalies in Schizophrenia: Integrating Phenomenology and Cognitive Neuroscience”, *Schizophrenia Bulletin* 33 (2007) 1, p. 142-156.
- Upthegrove, R. et al., “The evolution of depression and suicidality in first episode psychosis”, *Acta Pscyhiatrica Scandinavica* 122 (2010) 3, p. 211-218.
- van de Leemput, Ingrid A. et al., “Critical slowing down as early warning fort he onset and termination of depression”, *PNAS*, <http://www.pnas.org/content/111/1/87.full.pdf> (geraadpleegd op 12.01.2016)
- van der Gaag, Mark – Staring, Tonnie, & Valmaggia, Lucia (red.), *Handboek Psychose. Theorie, diagnostiek en behandeling*, Amsterdam: Boom, 2012, 376 p.
- Vonnegut, Mark, *The Eden Express*, New York – Toronto – London – Sydney: Seven Stories Press, 2002, 537 p. (ebook)

DANKWOORD

Er zijn een heleboel mensen die ik graag wil bedanken. Op de eerste plaats mijn vriendin Chloë, voor de onvoorwaardelijke steun en het geloof in mijn kunnen. Verder wil ik mijn ouders en mijn twee broers, Jan en Wim, bedanken, om er steeds te zijn voor mij en mij op sleeptouw te nemen wanneer dat nodig was. Ook dank aan mijn vrienden om mijn ideeën te aanhoren en aan de nalezers voor hun tijd en werk. Tevens bijzondere dank aan mijn medestudenten, in het bijzonder Kristof, voor filosofische discussies, blokwerk en een goeie tijd.

Daarnaast wil ik ook alle professoren bedanken voor de toewijding en het enthousiasme waarmee lesgegeven wordt aan het departement Wijsbegeerte van de UA. Ook de medewerkers van het secretariaat wil ik graag bedanken om hun advies en bijstand, steeds met de glimlach.

In het bijzonder dank aan mijn promotor, professor Erik Myin, om mij de vrijheid te geven die ik nodig had om deze thesis te kunnen schrijven en voor de begeleiding hiervan. Tenslotte bedank ik ook graag professor Johan Taels en professor Herbert de Vriese voor hun begrip en bijstand.